

Ateşe Arz, Hark-İltiâm ve Portal Kavramlarından Hareketle Kabir Azabının Keyfiyetine Dair Muhtemel Senaryolar

Possible Scenarios About The Nature of The Torment of The Grave Based on The
Concepts of Fire, Kharq-İlti'âm and Portal

Vezir HARMAN

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tekirdağ/Türkiye
Associate Professor, Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Theology, Tekirdağ/Türkiye
vharman@nku.edu.tr | orcid.org/0000-0001-6945-5255 | ror.org/01a0mk874

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
13 Mart 2025	13 March 2025
Kabul Tarihi	Date Accepted
19 Mayıs 2025	19 May 2025
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2025	30 June 2025

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Vezir Harman).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Vezir Harman).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“

Harman, Vezir. “Ateşe Arz, Hark-İltiâm ve Portal Kavramlarından Hareketle Kabir Azabının Keyfiyetine Dair Muhtemel Senaryolar”. *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 218-244.
<https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1657315>

”

Öz

İslâm dininin itikadî hükümlerinin ispâtında kullanılan aklî ve naklî deliller kadar önemli hususlardan birisi, itikadî hükümlerin muhatabın idrak ve akıl seviyesine uygun bir din dili kullanılarak izah edilmesidir. Mütешâbih konusunda olduğu gibi itikadî meselelerin ve ona dair hükümlerin açıklanmasında kullanılan din dili meseleyi muhatabın aklına yaklaştırarak, konuyu kavramasına ve hükmü idrak etmesine imkân sağlamaktadır. Bu çalışmada, kabir azabının keyfiyeti konusunda Kur'an'da ifade edilen "ateşe arz etme" kavramını hem kelâm ilminde kullanılan "hark ve iltiâm" hem de bilim kurgu filmlerinde sıklıkla karşılaştığımız "portal" kavramlarıyla karşılaştırarak anlamayı amaçladık. Bu bağlamda öncelikle azabın keyfiyetine dair kelâm âlimlerinin farklı görüşlerini özetledik. Kafirler ahiret gününün ilki durağı olan kabir hayatında cehennem ateşine arz edilecekken, kıyamet saatinden sonra son durak olarak en şiddetli azap olan cehennem ateşine girdirilecektir. Peki, cehennem ateşine arz edilme nedir? Sabah akşam meleklerin cehennem ateşindeki yerlerini bildirip hatırlatması mı, göstermesi mi, kabirde bir portal (boyut kapısı) açılarak kabrin yan tarafından cehenneme yaklaştırılması mı, ticarî bir malın satışa ve görücüye çıkarılması gibi kafirlerin cehenneme gösterilmesi mi yoksa asânın, tabağın üstüne yanlamasına konulması gibi, kafirlerin ruhlarının cehennem ateşinin üstüne arz edilmesi midir? Ardından "arz" kelimesinin ne anlama geldiğini Arapça muteber eserlerden araştırdık. Daha sonra kelâmî terminolojide bir organın kesilme veya yaranın tekrar eski haline gelmesi gibi bir mekandan başka bir mekana geçişi sağlayan bir portal/kapı misali yırtılma ve kaynama manasına gelen hark ve iltiâm kavramını inceledik. Hark ve iltiâm kavramlarının kelâm ontolojisinde felsefeden ayrılan önemli bir yere sahip olduğunu; cennet ve cehennem nereden olduğu, isrâ ve mi'râc vb. itikadî meselelerin izahında nasıl kullanıldığını ortaya koyduk. En sonda bilim kurgu filmlerindeki portal kavramını analiz ederek Kur'an'daki ateşe arz kavramı ile kelâmdaki hark ve iltiâm terimleriyle ilişkisine değindik. Çalışmada portal kavramıyla, özellikle bilim kurgu filmlerinde sıklıkla karşılaştığımız, çoklu evrenlere ve farklı zaman dilimlerine geçiş yapmayı sağlayan, boyut kapıları, solucan delikleri ile astral bedenler üzerine durduk. Konunun kapsamı birçok kelâmî meseleyle ilişkili olsa da kabir azabının keyfiyeti meselesi ile sınırlandırdık. Bu çalışma ile amacımız, naklî delilleri anlama ve açıklama konusunda yeni nesil gençliğine hitap eden din dilinin güncellenmesi bağlamında kabir hayatının keyfiyetine dair portal kavramıyla yeni bir bakış açısı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kabir azabı, Ateşe arz, Hark ve İltiâm, Portal.

Abstract

One of the most important issues as important as the rational and narrative evidences used in the proof of the theological provisions of Islam is the explanation of the theological provisions by using a religious language appropriate to the level of comprehension and intellect of the interlocutor. As in the case of al-mutashâbih, the language of religion used in the explanation of the theological issues and related judgements brings the issue closer to the intellect of the interlocutor and enables him to grasp the issue and comprehend the judgement. In this study, we aimed to understand the concept of 'offering to the fire' expressed in the Qur'an about the nature of the torment of the grave by comparing it with both the concepts of 'kharq-iltiâm' used in theology and 'portal' that we frequently encounter in science fiction films. In this context, we first summarised the different views of the theological scholars on the nature of the torment. While the disbelievers will be presented to the hellfire in the grave life, which is the first stop of the Hereafter, they will be made to enter the hellfire, which is the most severe torment, as the last stop after the Hour of Judgement. So what is being presented to the hellfire? Is it to be reminded of their place in hellfire by the angels morning and evening, to be shown, to be brought closer to hell from the side of the grave by opening a portal (dimensional door) in the grave, to show the unbelievers to hell like the sale and display of a commercial commodity, or to present the souls of the unbelievers to the hellfire, like placing the staff sideways on the plate? Then, we investigated the meaning of the word 'al-'arq' in Arabic from the authoritative works. Then, we examined the concept of kharq-iltiâm, which in the theological terminology means rupture and healing, like a portal/door that allows the passage from one place to another place, such as the restoration of an organ, a cut or a wound. We have shown that the concepts of kharq-iltiâm have an important place in the ontology of Kalâm that differs from philosophy and how they are used in the explanation of ontological issues such as the location of heaven and hell, al-isrâ' wa-al-mi'râj. Finally, we have analysed the concept of portal in science fiction films and touched upon its relationship with the concept of offering to the fire in the Qur'an and the terms kharq-iltiâm in Kalâm. In this study, we have focused on the concept of portal, especially in science fiction films, dimensional gates, wormholes and astral bodies, which enable transition to multiple universes and different time periods. Although the scope of the subject is related to many theological issues, we limited it to the issue of the arbitrariness of the torment of the grave. Our aim with this study is to present a new perspective on the nature of the grave life with the concept of portal in

the context of updating the language of religion that appeals to the new generation youth in understanding and explaining the narrative evidences.

Keywords: Kalām, The torment of the grave, Presentation to the fire, Kharq-İltiām, Portal.

Giriş

Her ilim dalı, kendi meselelerini sistematik bir hale getirirken, kelimeleri kendi disiplini içinde meseleleri anlatmaya fayda sağlaması için kavramlaştırarak ıslah eder. Bundan dolayı kelimeleri kavramlaştırırken yapılan bu ıslah çalışmasına ıstılah denir. Bununla sadece kelimeler ıslah edilmez. Aynı zamanda ilgili ilim dalını öğrenen kişinin aklı da ıslah edilerek, konuyu anlaması ve konu ile ilgili mantıklı ve tutarlı konuşması temin edilir. İstılah, belirli bir ilim dalına mensup kişilerin aralarında anlaşarak bir kelimeyi ilk vaz’ edildiği lügavî manadan başka bir manaya kısmen değiştirerek yeni bir muhtevaya dönüştürmeleri olarak tarif edilir.¹ Dolayısıyla dinî terimler inşa edilirken, kelimenin vad’î anlamı göz önünde tutulur. Vad’î anlam, kelimenin kökü mesabesinde olduğu için kök manasından kopuk bir ıstılah, faydalı bir sonuç vermez. Kelimenin ıstılahlaştığı ilmî disiplin, ağacın gövdesi iken, ıstılahın kendisi ağacın meyvesi gibidir. Sağlıklı ürün, sağlıklı kök ile mümkündür. Örneğin güven ve emniyet içinde olmak anlamındaki “emn” kökünden türetilen iman kavramı “Allah tarafından seçilen peygamberlerin vahiy yoluyla tebliğ ve tebyin ettiği dinî haberleri ve hükümleri tasdik etmek” şeklinde ıstılahla dönüştürülmüştür. Bu anlamda kabir azabı konusunda oluşmuş ateşe arz, berzah, hark ve iltiâm vb. bir kısım ıstılahlar vardır.

Bu çalışmada ateşe arz etme kavramını, ayetlerdeki bağlamlarıyla birlikte hark-iltiâm ve portal kavramlarıyla ilişkili olarak analiz etmeye çalıştık. Kabir azabı ve keyfiyeti ile ilgili yazılmış çalışmalar olsa da bu terimler açısından konuyu ele alan bir esere ulaşamadık. Bu çalışmada hayat mertebeleri, zamanın hakikati, ruhun mahiyeti, azap ve nimet türleri, aklî ve naklî delillerle ispat, itirazların ilzâmı gibi konulara odaklanmayacağız. Kabir azabının keyfiyetini Kur’an’da 4 ayette ifade edilen ateşe arz etme kavramıyla sınırlandırarak, kabir azabının keyfiyetini kelâmın ve bilim felsefesinin bazı kavramlarıyla güncellemeye çalıştık.

1. Kabir Azabının Keyfiyetine Dair Farklı Görüşler

Konuya girmeden önce kabir azabının sübûtuna ve keyfiyetine dair tarihsel yaklaşımı ortaya koymak gerekmektedir. Cumhur ulemâya göre hem ayetlerin aklen muhal olmayan zahirî delaletleri, hem icmâlen tevâtüre ulaşan hadislerin delaleti hem de aklen mümkün olmasından dolayı kabir azabına iman etmek vaciptir. Zira meydana gelişi şeriatla sabit olan ve aklın men etmediği her hususu kabul etmek ve itikad etmek vaciptir.² Ebû Hanîfe’ye (ö. 150/767) göre bu konuda ayetlerin tenzili tevili makamında olduğu için “kabir azabı var mı bilmiyorum” diyen kişi, helak olan Cehmiyye’dendir; “ayete iman ediyorum, fakat teviline ve tefsirine iman etmiyorum”

¹ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Ta’rîfât* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1983), 28.

² İbrâhîm b. İbrâhîm el-Lekânî, *Hidâyetü’l-mürîd*, thk. Mervân Hüseyin Muhammed Abdussalih (Kahire: Dârü’l-Basâir, 1430/2009), 1006-1007.

diyen ise küfre girmiş olur.³ Ebû Hanîfe'nin bu görüşü Ehl-i sünnetin "tevilde tekfir yoktur"⁴ ilkesiyle zahirde çelişkili görünmektedir. Ebû Hanîfe bazı ayetlerin tenziliyle tevilinin aynı olduğunu yani açık ve net olduğunu, bu ayeti de bu şekilde değerlendirdiğini belirtmek istemiştir. Fakat başka bir sorunun cevabında ayetin tenziline iman eden, fakat tevilinde hata eden kişinin kafir olmadığını söylemiştir.⁵ Eş'arî kelâmcılardan Abdülkâhir el-Bağdadî'ye (ö. 429/1037) göre kabir azabı hakkındaki hadisler, inkârı küfür olmayan fakat ilim ifade eden meşhur derecesinde iken⁶, Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 606/1210) göre kabir azabı ve sevabı hakkındaki haberler, mütevâtir gibidir. Resûlullah, namazlarının sonunda kabir azabından Allah'a sığınır.⁷ İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449) ve Celaleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505), azabın ve nimetin mahallinin hem ruh hem de beden olduğu konusunda Ehl-i sünnetin ittifak ettiğini iddia etse de İbrâhim el-Lekânî'ye (ö. 1041/1632) göre azabın ve nimetin keyfiyeti konusunda Ehl-i sünnet âlimlerinin ittifak ettiğini iddia etmek isabetli bir görüş değildir. Zira bazı Ehl-i sünnet âlimleri ruh iade edilmeden cesette yaratılan idrake cesede azap edebileceğini savunmuştur.⁸

Kabir azabı ve nimetinin sübûtu ve imkânı konusunda Ehl-i sünnet kelâmcılarının ve Mu'tezile âlimlerinin ittifak ettiğini, fakat kabir hayatının keyfiyeti hakkında ise ihtilaf ettiklerini söylemek realiteye daha uygundur. Kādî Abdülcebbâr'a (ö. 415/1024) göre kabir azabının varlığı konusunda ihtilaf yoktur. Dırâr b. Amr'dan (ö. 200/815) dolayı Mu'tezile'nin kabir azabını reddettiğine dair görüş kendilerine nispet edilmiştir. Bu kafa karışıklığına yol açan ise İbnü'r-Râvendî'dir (ö. 301/913). Ancak Kādî Abdülcebbâr'a göre kabir azabının zamanı dünyada değil, iki sûr arasında olacaktır. O sırada onlara hayat ve akıl verilecektir.⁹ Dolayısıyla bu kafa karışıklığının sebebi, Mu'tezile içinde kabir hayatının keyfiyetine ve ne zaman tahakkuk ettiğine dair farklı yorumlar ile kabir azabını caiz görenler ve kesin olarak kabul edenler şeklindeki ayrıntıdaki farklılıklar olabilir.¹⁰ Halbuki Ehl-i sünnete göre kabir ve berzah alemi dünyada kıyamet saatinden önce olacaktır. İmâm Eş'arî'ye (ö. 324/935-36) göre şehitler Allah'ın lütfuyla henüz dünyadayken rızıklandırılırlar. Zira henüz kendilerine ulaşmayan ve kendilerine hallerini müjdelemek istedikleri kardeşleri diridirler, ölmemiş ve öldürülmemişlerdir.¹¹

Bazı çalışmalarda Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) kabir azabını kabul etmediği iddia edilmiştir.¹² Zemahşerî bu konuyu tefsirinde ara sıra tartışarak lehte ve aleyhte görüşlere yer vermiştir.

³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebzat* (Birleşik Arap Emirliği: Mektebetü'l-Furkân, 1419/1999), 137.

⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebzat*, 137.

⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebzat*, 96.

⁶ Abdülkâhir el-Bağdadî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Medresetü'l-İlahiyat bi Dârü'l-Funûn, 1928), 13.

⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 4/126.

⁸ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1009 -1010.

⁹ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013) 3/662, 666. Kādî Abdülcebbâr'ın konu ile ilgili değerlendirmeleri için bk. Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 1/2 (Aralık 2017), 72, 73.

¹⁰ Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (Aralık 2017), 174.

¹¹ Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Hüseyin Mahmud (Kahire: Darü'l-Ensâr, 1397), 250. İlgili ayet için bk. Âl-i İmrân 3/169, 170.

¹² Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", 74.

Cennet halkının ilk ölüm dışında ölüm tatmayacağına dair ayeti¹³ ele alırken, akan bir dereye iki defa yıkanılmaz misali geçmişteki ölümün gelecekte tadılmasının muhal olduğunu, ayetin anlamının “şayet ilk ölümün tadılması söz konusu olsaydı onu tadarlardı” şeklinde olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Dolayısıyla burada kesin olarak kabir hayatını reddetmemiştir. Zaten ayette “insanlar ilk ölüm dışında ölüm tatmazlar” denmiyor. Müminler ilk ölüm dışında cennette ölüm tatmazlar, denmiştir. Birinci ölümden bahsedilmesi cennetten önce ikinci bir ölümün varlığına delil olmaktadır. Ayrıca Zemahşerî’ye göre azap iki türdür. Birincisi ölümdaki azap kabir azabıdır. İkincisi ahiret hayatındaki azap cehennem azabıdır.¹⁵ Ayrıca Zemahşerî, diğer adı “münciye” olan Mülk sûresinin okuyucusunu kabir azabından koruyacağını söylemiştir.¹⁶ Bununla birlikte kabir azabının keyfiyetine dair net açıklamasına ulaşamadık.

Kabir azabının keyfiyeti konusundaki görüşleri 6 başlık altında özetleyebiliriz.

1.1. Azabın veya Nimetin Ruh Maa’l-Cesed Olduğunu Savunanlar

Ruh cesede veya bir kısmına iade edilerek azap ve nimette ruh ve beden ortak kılınmaktadır. Ruhsal veya bedensel bir ayırma gerek yoktur. Ruh maa’l-cesedi savunan kelâmcılara göre Allah, kabir azabı veya nimetini gizleyerek duymaktan ve görmekten bizi engellemiştir. Ölen kişi, yırtıcı hayvanların karınlarında bile olsa Allah’ın bunu gerçekleştirmesi mümkündür. Teftâzânî (ö. 792/1390), hayat için bünyenin şart olmadığını belirtmiştir. Hayat için bünye şart olsa bile bünyenin sahih olacağı kadar bedenden bazı parçaların kalıcı olması mümkündür. Bununla birlikte azaba maruz kalmanın ve sualin, latif cisimlerden oluşan ruha veya bedenden kalan aslî parçalara yönelik olması mümkündür. Bakan kişinin bunu müşahede etmemesi buna engel değildir.¹⁷

1.2. Azabın veya Nimetin Sadece Bedensel Olduğunu Savunanlar

Bu görüşü savunanlardan Kerrâmiyye’nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî’ye (ö. 310/923) göre ruhun bedene iade edilmesine gerek yoktur. Azaba maruz kalan cesedin tamamı veya bir kısmı olup Allah bedende bir idrak yaratmaktadır. Beden Allah’ın yarattığı bu idrak ile bilir, duyar, görür, lezzeti ve elemi hisseder.¹⁸

1.3. Azabın veya Nimetin Sadece Ruhsal Olduğunu Savunanlar

Bu görüşü savunanlar arasında Zâhirî âlimlerden İbn Hazm (ö. 456/1064)¹⁹, Hanbelî âlimlerden Ebü’l-Muzaffer İbn Hübeyre (ö. 560/1165), Eş’arîlerden Fahreddin er-Râzî, İbn Kesîr (ö. 774/1373)²⁰ ve Yeni İlm-i Kelâm dönemi âlimlerden Filibeli Ahmed Hilmi (ö.1914) bulunmaktadır. Bu âlimler,

¹³ ed-Duhân 44/56.

¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmidî’t-tenzîl* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-Arabî, 1407), 4/283.

¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/684.

¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/574.

¹⁷ Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd fi ilmi’l-keîlâm* (Pakistan: Dârü’l-Maarifin-Nu’maniyye, 1401/1981), 2/221.

¹⁸ Lekânî, *Hidâyetü’l-mürîd*, 1006.

¹⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-mîl ve’n-nihal*, (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, ts.), 4/56; a.mlf., *el-Usûl ve’l-fürû‘*, thk. Muhammed Atîf (Kahire: Dârü’n-Nahdati’l-Arabiyye, 1978), 233-234.

²⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed (Beyrut: Dârü Tibe, 1420/1999), 7/147.

zahirde bedende gözlemlenen bir azap veya nimet emaresi görülmemesine ve cesedin ölü olmasına dayanarak bu konudaki nasları tevil ederek kabir hayatındaki azap veya nimetin sadece ruha mahsus olduğunu ve kabirdeki cesedin bu acıyı hissetmediğini savunmaktadırlar. Fahreddin er-Râzî, insanın öldükten sonra hayat sahibi olmaya devam ettiğini, cesedin ise öldüğünü söyleyerek insanın bu cesetten ve bu heykelden ayrı bir şey olduğunu, berzah âlemindeki azabı hissedebilmek için hayatın şart olduğunu, cesedin ise ölü olduğunu belirterek, insanı insan yapan şeyin ruh ve nefis olduğuna işaret etmektedir. Hatta ona göre ölü olan cesedin diri olmasının caiz olduğunu iddia edersek, tüm cemadatın da diri olabileceğini söylememiz gerekir. Bu ise safsatanın kendisidir. “*Ey Mutmain olmuş nefis! Rabbine razı olmuş ve razı olunmuş olarak dön*”²¹ hitabının ölüm sırasında cesede değil, nefse olduğunu söylemiştir. Ayrıca Râzî, tarihte sûretleri maymun, domuz vb. hayvanlara dönüştürülerek cezalandırılan insanların, insan olup olmadığını sorarak bu görüşünü desteklemeye çalışmaktadır. Zira ona göre bu mesh²² cezası, ahlâkî anlamda değil, hakikî anlamda sûretin değiştirilme cezası olup bu kişiler daha sonra helak edilmiştir. Günümüzde bu kişilerin nesli devam etmemektedir.²³

1.4. Azabın veya Nimetin Hayatı Sağlayan Ruha Değil İdrak Edici Ruha Olduğunu Savunanlar

Bu görüşü İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944) zikretmiştir. Ona göre kabir azabının, “hayatı sağlayan ruha” değil, uyku sırasında bedenden çıkan “idrak edici ruhânî nefse” olması mümkündür. Uyuyan kişi uykusunda kendisini bela, azap ve şiddetli korku içinde görür. Kafirler kabirlerinde bu şekilde azaba maruz kalır. Fakat kişinin bedeni, bundan haberi ve bilgisi olmaksızın bir mekanda durur ve kendisinde hayat emaresi bulunmaya devam eder. Uyuyandan çıkan idrak edici ruhânî nefis, kendisine isabet eden azabın elemi veya nimetin lezzetini hissettiği gibi kabirdeki kişi de benzer şekilde bunu hisseder. Bundan dolayı kabir azabına maruz kalan kafirler diriltildiğinde “bizi yattığımız yerden kim diriltti”²⁴ diyecekler. Ahiret azabını gördüklerinde kabirdeki uyku misali azap, ahiret azabına nispetle onlara kolay ve basit görünecek. Buna göre kabir azabının, kişinin yaşamasını mümkün kılan hayatı sağlayan ruha (روح الحياة) değil kendisiyle eşyanın idrak edildiği idrak edici ruhun (الروح الذَّكَاء) üzerine gerçekleşmesi mümkündür.²⁵ Eş’arî âlimlerden İzz b. Abdusselâm’a (ö. 660/1262) göre de cesedin iki ruhu vardır. Birincisi uyanık haldeki ruh olup âdetullaha göre bu ruh cesette bulunduğu müddetçe kişi uyanık kalır. Bu ruh cesetten çıkınca insan uyur. Rüya gören ruh budur. İkinci ruh ise hayat ruhu olup bu ruh cesette bulunduğu müddetçe insan hayatta kalır. Bu ruh cesetten ayrılınca insan ölür. Bu ruhun bedene iadesiyle insan dirilir. Bu ruh, ölmez. Ruhun kabirde cesedine iade edilmesi de kıyamete kadar

²¹ el-Fecr 89/27-28.

²² Kur’an’da bu manada mesh sadece Yâsin sûresinde (36/67) geçmektedir. Fahreddin er-Râzî bu kelimeyi yaratılışın değiştirilerek insanın taş veya hayvana dönüştürülmesi şeklinde tanımlamıştır. Yaratılışları değişse de aslen insan olmaya devam ederler. Âlimlerin çoğu tarihteki maymun ve domuz sûretine dönüştürülmenin, hayvanın mantikî ve ahlakî karakterine bürünme değil, fizikî olduğu kanaatindedirler. Ayrıca Râzî’ye göre hayvanın mantikî ve ahlakî karakterine bürünme naklî delillerin zahirine aykırı olsa da tamamen imkânsız ve muhal bir görüş değildir. Mesh cezasının mahiyetine dair bk. Ahmet Coşkun, “Mesh”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/303-304.

²³ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/395.

²⁴ Yâsîn 36/52.

²⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, thk. Mecdi Bâsellûm (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1426/2005), 7/499, 8/528, 687.

iade edilmemesi de aklen mümkündür.²⁶ Cesedin iki ruhu olduğunu söylemek naklî delillerle ispat edilmesi zor görünen bir iddiadır. Bunun yerine ruhun iki halinden bahsedilmesi daha uygun olabilir. Zira Zümer sûresinde “Allah ölüm sırasında nefisleri (ruhları, bedenlerden alarak) vefat ettirir. Ölmeyenleri ise uykularında (vefat ettirir.) Ölümüne hükmettini katında tutar. Diğerlerini ise ecel-i müsemma'ya kadar gönderir.”²⁷ ayetinin zahirine bakıldığında ölüm ve uyku konusunda tek ruhun iki haline işaret edilmiştir.

1.5. Azabın veya Nimetin Ruha, Etkisinin ise Bedene Ulaştığını Savunanlar

Bu görüşü İmâm Mâtürîdî eleştirmeden, kendisinden önceki bazı âlimlere nispet ederek aktarmış, fakat isim belirtmemiştir. Kıyametten önce ateşe arz ile ilgili ayetle istidlalde bulunan bu görüş sahiplerine göre kafirlerin ruhları ateşe arz edilecek, bundan dolayı kabirdeyken cesetleri acıyı hissedecek. Aynı şekilde cennet ehlinin ruhları cennete arz edilecek bundan dolayı cesetleri ruhların lezzeti hissetmesiyle bu lezzeti hissedecek. Bu sırada kabirdeki cesetlere acıyı ve lezzeti hissedebilmeleri için hayat verilecektir.²⁸ Ayrıca bu görüşü savunanlar arasında Hanbelî âlimlerden İbn Kayyım el-Cevziyye (ö.751/1350) bulunmaktadır. Ona göre kabir azabı ve nimeti ruha olup etkisi bedene ulaşacaktır. Büyük kıyamet günü gelince ruhlar cesetlere iade edilecektir. Ona göre ruhun bedenle beş tür alakası bulunmakta olup her birinin hükmü diğerinden ayrıdır. Birincisi anne karnında ceninken ruhun bedenle alakasıdır. İkincisi, yeryüzüne çıktıktan sonraki alakadır. Üçüncüsü uyku halinde alakadır. Ruh ve beden bir açıdan birbiriyle alakalıyken, diğer açıdan birbirinden ayrıktır. Dördüncüsü berzahtaki alakadır. Her ne kadar ruh bedenden ayrılmış ve soyutlanmış olsa da bu tamamen küllî bir ayrılış değildir. Normalde ruhun bedene bir iltifatı yoktur. Fakat hadislerde bildirildiği gibi Müslümanın selamına karşılık verme vaktinde ruh bedene hususî ve arızî olarak iade edilir. Fakat bu iade, kıyametten önce bedenın hayat sahibi olmasını zorunlu kılmaz. Beşincisi ise cesetlerin tekrar diriltildiği günkü alakadır. Bu, ruhun bedenle alakasının en mükemmel şeklidir. Öyle ki bu taallukla beraber beden ölümüne, uykuya ve fesada kabil olmaz.²⁹

1.6. Azabı veya Nimeti İdrak Etmek İçin Ruha Bir Beden Verildiğini Savunanlar

Bu görüşü Eş'arî kelâmcılarından İbrâhim el-Lekânî savunmaktadır. Ona göre şehitlere kendi bedenlerine mukabil başka bedenler tahsis edilmektedir. Bazı şehitlerin ruhları cennet ağaçlarına konan beyaz veya yeşil kuş bedenlerinin içine, bazı şehitlerin ruhları cennetteki sûretlerden birinin içine, bazı şehitlerin ruhları ise amellerinin sûretlerinden yaratılacak olan bir sûretin içine yerleştirilmektedir. Bazı şehitlerin ruhlarına izin verilir, dünyadaki bedenlerini ziyaret ederler.³⁰ Dolayısıyla şehitlere bu dünyadaki bedenlerinin dışında gayb alemine uyumlu bir beden verilmektedir. İbn Mes'ûd'tan rivayet edildiğine göre kafirlerin ruhları siyah kuşların karnına

²⁶ İzz b. Abdusselâm, *Beyânu ahvâli'n-nâs yevme'l-kıyâme*, thk. İyâd Hâlid et-Tebbâ (Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 22, 23.

²⁷ ez-Zümer 39/42.

²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 9/33,

²⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Ruh* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 44, 52.

³⁰ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1171-1172; Vezir Harman, *İbrahim el-Lekânî'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Hiperyayın, 2020), 347.

konarak kıyamet kopuncaya kadar her gün iki kez cehennem ateşine arz edilir.³¹ Aynı yorum tabii müfessir Süddî'ye (ö. 127/745) ve Evzâî'ye (ö. 157/774) de nispet etmiştir.³²

2. Arap Dilinde Arz Kelimesinin Etimolojisi

Arap dil âlimi İbnü's-Sikkît'e (ö. 244/858) göre Arapça *الْعَرْض* (arz) kelimesi, *الطُّول* (uzunun) zıddı olan "en ve genişlik" anlamında kullanılır.³³ Arapça'da *عَرَضَتِ الْجُنْدُ* ifadesi "ordu tüm genişliğiyle, boyutuyla ortaya çıktı, zuhur etti" demektir. *عَرَضْتُ الْعُودَ عَلَى الْإِنَاءِ* ifadesiyle "değneği tabağın üstüne koydum (arz ettim)", *عَرَضْتُ السِّيفَ عَلَى فَخْذِي* ifadesiyle de "kılıcı uyluğumun üstüne koydum (arz ettim)" anlamı kastedilir. Ayrıca günlük dilde kullandığımız gibi *عَرَضْتُ عَلَيْهِ الْحَاجَةَ* ifadesiyle de "ihtiyacı ona arz ettim" denir. Bize göre her üç örnekte de bir yerden başka yere intikal ettirilerek izhar edilen asa, ticarî mal ve ihtiyaç talebi olmaktadır. Müşteri, ticarî ürüne arz edilmez, fakat ticarî ürün müşteriye arz edilir. Ayrıca *فَاتَ فُلَانًا الْعَرَضُ* ifadesiyle "ona arız olan şey (araz), falandan kaybolup gitti" denir.³⁴ İbn Dürüsteveyh'e (ö. 347/958) göre, *إِذَا بَدَأَ وَظَهَرَ* ifadesi "bir şey zuhur edip ortaya çıktığında bu şey sana göründü" yani "eni ve yan tarafı sana göründü" demektir. Arapça'da *الْعَرَضُ* (araz), gelip geçici olan devamlı olmayan şeydir. Bedende ortaya çıkan sıhhat, hastalık, renk, keder, mutluluk, hareket, sükun vb. arızî şeyler araz olarak isimlendirilir. Çünkü bunlar bedende bir süre ortaya çıkıp daha sonra zail olan şeylerdir. Hatta uzunluğun zıddı olan "en ve genişlik" manasında kullanılması bile kinâye yoluyla olup bunlar da gelip geçici arızî durumlardandır. 'Ayn harfinin dammesiyle *الْعَرْضُ* şehrin nahiyesi, geniş kenarı ve sınırları manasında kullanılır. Kılıç veya asânın tabağın üstüne konulmasında bu ifadenin kullanılmasının sebebi, kılıcın veya değneğin tabağın üstüne diklemesine ve uzunlamasına değil, enlemesine ve yanlamasına konulması sebebiyledir. Tabağa temas eden şey, kılıcın veya asanın uzunluğu değil enidir. Kılıcın uyluğa teması de uzunlamasına ve diklemesine değil, enlemesine ve yanlamasıdır. Ayrıca *الْعِرْضُ* (ırz), insanın güzel ve çirkin kokusu için de kullanılır. Bundan dolayı "o kişinin kokusu temiz" anlamında *هُوَ نَقِيٌّ الْعِرْضِ* denir.³⁵ Bir Arap şiirinde *أَعْرَاضَهُنَ الْمِسْكُ* ifadesiyle misk kokusunun kadınların arazlarından olduğu ifade edilmiştir. Bunun açıklamasını yaparken, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bahilî (ö. 231/846) "arazlarından" ifadesiyle "bedenlerinin" kastedildiğini, arazın ise "güzel koku" manasına geldiğini söylemiştir.³⁶ Basra dil ekolünün önemli

³¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 9/34.

³² İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşafîi (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1422), 4/562.

³³ Normalde uzunluk, kısanın zıddı iken burada en ve genişliğin zıddı kabul edilmiştir. Bunun sebebi enlem ve boylamın birbirinin zıddı olması gibi iki boyut esas alınarak yapılan bir değerlendirmedir.

³⁴ Ebû Yusuf Ya'küb b. İshâk İbnü's-Sikkît, *İslâhu'l-mantık* (Beyrut: Dârü't-Turâsi'l-Arabi, 1423/2002), 97, 171, 233.

³⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Cafer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân, *Tashihu'l-fasîh ve şerhuhu*, thk. Muhammed Bedevi (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ, 1419/1998), 233, 234-237.

³⁶ Ebu Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî, *Divânü Zi'r-umme Şerhu Ebî Nasr el-Bâhilî Rivâyetü Sa'leb*, thk. Abdulkuddus Ebu Salih (Cidde: Müessesetü'l-İman, 1402/1982), 3/1894.

âlimlerinden Asmaî'ye (ö. 216/831) göre فَلَانٌ طَيِّبُ الْعَرْضِ denince “falanın kokusu güzel” anlamı kastedilir.³⁷

Kur'an kavramları uzmanı Râgıb el-İsfahânî'ye göre الْعَرْضُ (arz), dilcilere göre kök manası itibariyle uzunluğun zıddı olan “genişlik”, manasına gelir. اَعْرَضَ الشَّيْءُ denilince عَرَضُهُ “o şeyin genişliği/boyutu ortaya çıktı” anlamına gelir. Kur'ân-ı Kerîm'de *genişliği* (عَرْضُهَا) göğün ve yerin *genişliği* gibi (كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ) olan cennet,³⁸ *genişliği* (عَرْضُهَا) gökleri ve yer kadar olan cennet,³⁹ ve insana nimet verdiğimizde yüz çevirir (أَعْرَضَ) ve yan çizer; bir şer isabet ettiğinde ise geniş bir dua sahibi (فَدُو دُعَاءٍ) olur⁴⁰ ayetlerinde bu manada kullanılmıştır. وَلَفْلَانِ، وَعَرَضْتُ الشَّيْءَ عَلَى الْبَيْعِ، وَعَلَى فَلَانٍ، وَلَفْلَانِ ifadesi “bir şeyi satışı ve filana arz ettim, sundum” demektir. İsfahânî'ye göre bu fiil عَلَى veya ل harf-i ceri ile kullanılınca mana değişmez. اَعْرَضَ لِي فَلَانٌ ifadesi “falan kişi bana teveccüh etti, göründü, ona ulaşma imkânım oldu” manasına gelirken، اَعْرَضَ عَنِّي فَلَانٌ ifadesi ise “falan kişi yan dönerek bana yüz çevirdi” demektir.⁴¹ İ'râz fiili، 'an harf-i ceri ile olumsuz mana kazanmaktadır; cahillerden yüz çevirme ve uzaklaşma emri,⁴² âlimlere teveccüh etmeyi ve yaklaşmayı ifham ettirir. Dolayısıyla arz etme, mekansal ve makamsal bir yönelme ve yaklaştırma demektir. Mahşer günü müşriklerin ve kafirlerin cehenneme arz edilmesi, cehenneme sevk edilerek yaklaştırılması manasına gelir. Kafirler cehenneme yaklaştıklarında cehennemin kapıları açılır ve cehennemin bekçileri olan melekler onları karşılarlar. Müminler ise mahşer günü cennete sevk edilirler, cennete iyice yaklaştıklarında cennetin kapıları açılır. Cennetteki görevli melekler onları selam ile karşılarlar ve cennete girmelerini söylerler.⁴³

İbn Dürüstevyh'e göre misaller değişse de tüm manalar bir tek aslî manaya delalet eder. O da uzunluğun zıddı olan bir şeyin “eni, genişliği, sınırları” demektir. Yüz çevirmek manasında kullanılan الإعراض kelimesinde, kinayeli olarak kişiye enini/yan tarafını göstermek kastedilir. Ticarî malı satışı arz etmek de o malın enini genişliğini müşteriye göstermek demektir. عَرَضَ الرَّجُلُ عَرْضًا ifadesinde adamın halden hale intikal ederek eninin genişlediği ve sınırları anlatılır. صَارَ عَرِضًا ifadesi “cüsseli ve geniş oldu” demektir. عَرِضَ الْإِنْسَانُ ifadesi “insanın bedeni” manasında kullanılır. “Cennet halkı, işemezler ve dışkılamazlar. Lakin bedenlerinden (أَعْرَاضَهُمْ) misk kokusu misali, ter çıkar”⁴⁴ hadisinde de beden manasında kullanılmıştır. İbn Dürüstevyh'e göre ırz, hakikatte beden manasında iken, soy, şeref, namus, din ve akıl manasında kullanılması istiare yoluyla. Çünkü hepsi de bedenin bir parçasıdır. Beden manasına gelen ırzın, “bedenin kokusu” manasında kullanılması da kinaye yoluyla olup aslında bedenin kokusu değil, pislikten temizlenmiş beden

³⁷ Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb Arnavud - Muhammed Züheyr (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 7/218.

³⁸ el-Hadîd 57/21.

³⁹ Âl-i İmrân 3/133.

⁴⁰ Fussilet 41/51.

⁴¹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 690-691.

⁴² Bk. el-A'râf 7/199.

⁴³ Bk. ez-Zümer 39/71-74.

⁴⁴ Begavî, *Şerhu's-sünne*, 7/217-218.

kastedilir.⁴⁵ Bize göre arz kelimesinin manasının tespitinde ihtilafa yol açan, arz edilmek istenen şeydir. Bedenin kendisi mi yoksa bedenin kokusu mu sunulmak istenmiştir? İnsanın beş duyusuna hitap eden beş farklı şey arz çeşitliliğini ortaya çıkarır. Bunun dışında akla arz edilen bilgiler de arzın çeşitlerinden sayılabilir. Bunun tespit edilmesi arzdaki kastı belirler.

Sonuç itibariyle arz etmek, bağlamına göre bazen bilmek, vakıf olmak anlamında, bazen de bildirmek, hatırlatmak anlamında kullanılabilmektedir. Allah’a ve ateşe arz etmek ifadesinde Allah’a hesap vereceğini ve cehenneme atılacağını bilmek ve vâkıf olmak manasına, zıddıyla Allah’a yüz çevirmek ise bilmiyor, tanımıyormuş gibi davranarak unutmak ve terk etmek manasına gelebilmektedir. Diğer bir ifadeyle kişiye ayetler arz edilerek yani bildirilerek ve hatırlatılarak ayetler izhar edilir. Kişi ya teveccüh eder ya da ayetleri hiç duymamış ve kendisine hatırlatılmamış gibi yüz çevirir.

3. Kur’anî Kavram Olarak Kafirlerin Ateşe Arz Edilmesi

Arapça lisanı ile indirilen Kur’an, İslâm dinine ait terimleri ve ıstılahları içeren ana kaynak hükmündedir. “Ateşe arz etmek” ifadesinde ateşe arz etmek Kur’an bütünlüğünde hangi anlamda ve bağlamda kullanılmıştır? Bunu anlamak için öncelikle kafirlerin ateşe arz edilmesinden bahseden ayetleri siyak-sibak ve Kur’an bütünlüğünde nasıl betimlendiğini incelemek gerekmektedir. Kehf sûresinde cehennemin kafirlere arz edileceğinden bahsedilir. *وَعَرْضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ وَنُزِّلَتْ* (“O gün kafirlere cehennemi öyle bir arz ederiz ki”)⁴⁶ ayetindeki ifadeyi İmâm Mâtürîdî, *الْكَافِرِينَ عَرْضًا الْجَحِيمِ لِلْعَاوِينَ* (cehennem azgınlar için ortaya çıkarılır) ayetiyle ilişkilendirerek, oraya girmeden önce cehennemin onlara arz edileceği manasına gelebileceğini söylemiştir. Kafirler cehenneme girdikten sonraki arz edilme kastedilirse burada arz edilme azap edilmekten kinaye olmuş olur.⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî ise bu iki ayeti birlikte değerlendirerek azgınlara, cehenneme arz edilerek gösterileceğini söylemiştir. Buna göre ayetin manası “o gün cehenneme, kafirleri gösteririz” şeklinde olmaktadır.⁴⁸

Kur’an’da 4 ayette kafirlerin ateşe arz edileceği ifade edilmektedir. İlk ikisi Ahkâf sûresinde, üçüncüsü Mü’min sûresinde, dördüncüsü ise Şûrâ sûresinde geçmektedir.

3.1. Birincisi: el-Ahkâf 46/20

“İnkâr edenler, ateşe arz edildikleri gün (وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ) (onlara denir ki:) Siz dünya hayatınızda güzel şeylerini tükettiniz/giderdiniz ve onlardan faydalandınız. Yeryüzündeyseniz haksız yere kibirlenmeniz ve fitne fesat çıkarmanız sebebiyle bugün horlayıcı azapla (عَذَابَ الْهُونِ) cezalandırılacaksınız.”⁴⁹

Bu ayette inkar edenlerin ateşe arzın ne zaman ve nasıl arz edileceği net olarak anlaşılmamaktadır. Zemahşerî’ye göre burada iki mana muhtemeldir. Birinci manaya göre ateşe arz edilmeleri, ateşle inkar edenlere azap edilmesidir. Birisi kılıçla öldürülünce *عُرِضَ بَنُو فُلَانٍ عَلَى السَّيْفِ* (“falanın oğlu kılıca

⁴⁵ Merzübân, *Tashîhu'l-fasîh ve şerhuhu*, 234-236.

⁴⁶ el-Kehf 18/100.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 7/210.

⁴⁸ İsfahânî, *Müfredat*, 134.

⁴⁹ el-Ahkâf 46/20.

arz edildi”) denir. İkinci manaya göre ateşin onlara arz edilmesi kastedilmiş olabilir. Zira havuz deveye arz edilince taklib sanatı kullanılarak عُرضَتِ النَّاقَةُ عَلَى الْحَوْضِ (“deve havuza arz edildi”) denir.⁵⁰ Zemahşerî’ye göre arz etme fiilinde normalde olması gereken failin, mefule sunulmasıdır. Daha önce ifade edilen ticarî malın müşteriye, kılıcın tabağın üstüne konulması misalleri buna örnektir. Arz edilen şeyin nakledilip sunulduğu düşünüldüğünde cehennem yerinde duruyor, kafirler ise cehenneme sevk ediliyor. Şehitlerin ruhlarının yeşil kuşun içinde cennete, kafirlerin ruhlarının ise siyah bir kuşun içinde cehenneme götürülmesi betimlemesi de buna uymaktadır.

Ateşe arzın ne zaman olduğuna dair delil “horlayıcı azap” olup Kur’an’da toplam üç ayette geçmektedir. En‘âm sûresinde zâlimlerin ruhlarını melekler alınca “Nefislerinizi çıkarın. Allah hakkında haksız şeyler söylemeniz ve O’nun ayetlerine karşı kibirlenmeniz yüzünden bugün horlayıcı azapla (عَذَابَ الْهُونِ) cezalandırılacaksınız” dendiği haber verilmektedir.⁵¹ Fussilet sûresinde hakikate yüz çeviren Semûd kavminin horlayıcı azap sesiyle helak edildiği haber verilmektedir.⁵² Her iki ayet horlayıcı azabın kıyametten sonra değil kıyamet gününden önce dünyada ölüm ve helak sırasında olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ahkaf sûresindeki ateşe arz etme ifadesiyle, hakikati görmezden gelip yüz çeviren inkarcılara ateşteki yerleri gösterilerek en şiddetli azaptan önce dünyada kınama ve alçaltma azabı şeklinde azap edilecekleri anlatılmaktadır.

3.2. İkincisi: el-Ahkâf 46/27

“İnkâr edenler, ateşe arz edildikleri gün (إِذْ يُغْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ), (onlara denir ki: Bu hak değil mi? Dediler ki: Bilakis (haktır) Rabb'imize yemin olsun. Dedi ki: İnkâr etmeniz sebebiyle azabı tadın.”⁵³

Bu ayetteki betimleme En‘âm sûresindeki betimlemeye benzemektedir. En‘âm sûresinde şöyle anlatılmaktadır:

“Ateşin üzerinde durdurulduklarında onların (إِذْ وَقُفُّوا عَلَى النَّارِ) ‘keşke (dünyaya geri gönderilsek, Rabb'imizin ayetlerini tekzip etmesek ve müminlerden olsak’ dediklerini görsen... Bilakis önceden gizledikleri şeyler onlara göründü. Geri gönderilseler bile nehyedildikleri şeylere geri dönerler. Onlar yalancılardır. Yine demişlerdi ki: ‘Hayat, ancak dünya hayatımızdan ibarettir. Biz tekrar diriltilecek değiliz.’ Rabb'lerinin huzurunda durdurulduklarını (إِذْ وَقُفُّوا عَلَى النَّارِ) görseydin. (Rabb'leri) onlara diyecek ki: Bu, hak değil mi? Dediler ki: Bilakis (haktır) Rabb'imize yemin olsun. (Rabb'leri) dedi ki: (Dünyada) inkâr etmenize karşılık azabı tadın.”⁵⁴

Mâverdî’ye (ö. 450/1058) göre kim bir şeyi tanır, bilirse ona vâkıf olmuş olur.⁵⁵ Buna göre arz edilmek, vâkıf olmak, bir şeye vâkıf hale getirilmek demektir.⁵⁶ İmâm Mâtürîdî, İbn Mes‘ûd’un harfinde/mushafında إِذْ وَقُفُّوا عَلَى النَّارِ ifadesinin “إِذْ غُرِضُوا عَلَى النَّارِ” olarak; aynı şekilde رَجِمَ إِذْ وَقُفُّوا عَلَى النَّارِ ifadesinin de غُرِضُوا عَلَى النَّارِ şeklinde yazılı olduğunu aktarmaktadır. İmâm Mâtürîdî’ye göre şayet İbn Mes‘ûd’tan rivayet edilen bu bilgi olmasaydı, kafirlerin ateşin yanında veya ateşin içinde olma

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/305.

⁵¹ el-En‘âm 6/93.

⁵² Fussilet 41/13, 17.

⁵³ el-Ahkâf 46/34.

⁵⁴ el-En‘âm, 6/27-30.

⁵⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, thk. Seyyid İbn Abdilmaksûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/105.

⁵⁶ Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, 2/463.

ihtimalleri mümkün olurdu. Bu mana dil açısından mümkündür. Ancak İbn Mes‘ûd’tan rivayet edilen bu harf sebebiyle muhtemel olan bu dilsel manadan vaz geçilmelidir.⁵⁷ Zira Kur’an, aslen tek harf yani Kureyş lehçesi üzerine indirilmiştir. Fakat Mekke’nin fethinden sonra insanlar gruplar halinde akın akın İslâm dinine girince hem Kureyş lehçesine yabancı olan Arap toplulukların Kur’an’ı okuyup öğrenmesini kolaylaştırmak hem de Allah tarafından bir tefsir mahiyetinde yedi harf yani yedi lehçe ile indirilmiştir. Dolayısıyla sahih olan yedi harf bizim için bağlayıcıdır.

3.3. Üçüncüsü: el-Mü’min 40/46

“Firavun ehlini o kötü azap kuşatıverdi. Ateş! Sabah akşam ona arz ediliyorlar (النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا). Kıyâmetin kopacağı gün ise: ‘Firavun ehlini, en şiddetli azaba girdirin!’ denilecek.”⁵⁸

Bu ayette zikredilen cehenneme arz edilmenin tüm kafirleri mi yoksa sadece Firavun hanedanına mı mahsus olduğu konusunda ihtilaf vardır. Bazı âlimlere göre kabirlerinde sabah akşam ateşe arz edilme umumî ve mutlak değil, Firavun hanedanına mahsustur. Ancak ayette “sadece, ancak” gibi bir tahsis ifadesi veya üslûbu kullanılmadığı için onlara mahsus olduğunu söylemek veya umumî olduğunu söylemek zannî bir hükümdür. Bu konuda ihtilafa yol açan husus, ayette “onlara ateşteki yerleri arz edilir” yerine “onların ateşe arz edildiğinin” haber verilmiş olmasıdır. Bu ifade tarzı bazı âlimleri farklı teviller yapmaya sevk etmiştir. Ferrâ’ya (ö.207/822) göre ayette takdim tehir vardır. Buna göre ayetin takdiri şu şekildedir: “Firavun hanedanını en şiddetli azaba girdirin. Sabah akşam ona arz edilirler.” Fakat takdim tehir görüşü cumhurun görüşüne muhaliftir.⁵⁹ Bazı âlimlere göre ateş ifadesi mansub olarak okunmuş olup ayetin takdiri şu şekildedir: يدخلون النار يعرضون عليها (“Sabah akşam kendisine arz edilecekleri ateşe girecekler.”). Zemahşeri’ye göre diğer bir ihtimal mana şudur. Önceki ayette bahsedilen “Kötü azap nedir?” diye takdiri bir soru sorulursa, cevap olarak “Ateştir” şeklinde takdiri sorunun cevabı olabilir. Ayrıca devlet başkanı, esirleri kılıçla öldürdüğünde عَرَضَ الإمامُ الأسارى على السيف (“imam, esirleri kılıca arz etti”) ifadesinde olduğu gibi ateşle kafirlerin yakılması kastedilmiş olabilir.⁶⁰

Ateş ifadesi niçin fiil cümlesinin başına alındı? Azap yerine neden ateş kavramı kullanıldı? Ateş ile kastedilen nedir? Kur’an ıstılahında ateş genellikle cehennemin adı olarak kullanılmaktadır. Yani cehennem ateşine arz edilecekler. Fakat cehennem ateşinin ayetin başında zikredilmesi insanı tefekküre sevk eden ilginç bir Kur’an üslûbudur. Sanki ateş onlara sabah akşam arz edilecek/gösterilecektir. Fakat bu arz öyle bir arz ki onlar, sabah akşam ateşe arz edilmiş/sunulmuş olacaklar. Hadislerde arz edilme kavramı kullanılarak, kafirlere cehennemdeki yerlerinin gösterileceği beyan edilmektedir. İbn Ömer, Resûlullah’ın şöyle dediğini rivayet etmiştir:

“Biriniz öldüğü zaman varıp yerleşeceği yeri, sabah akşam ona arz edilir/gösterilir (عُرِضَ عَلَيْهِ مَقْعَدُهُ بِالْعَدَاوِ وَ (الْعَشِيِّ)). O kimse cennet ehlinden ise mümine cennetteki yeri, cehennem ehlinden ise cehennemdeki yeri

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 4/52.

⁵⁸ el-Mü’min, 40/45, 46.

⁵⁹ Mâverîdî, *en-Nüketü ve’l-‘uyûn*, 5/159.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/170.

gösterilir. Ve ona, 'İşte senin yerleşeceğin yer burasıdır. Sonunda kıyamet günü Allah seni buraya gönderecek.' denilir."⁶¹

Kafirler ve müminlere ahiretteki yerleri arz edilip gösterilince kabrin müminler için cennet bahçelerinden bir bahçeye, kafirler için ise cehennem çukurlarından bir çukura dönüşeceği de haber verilmiştir. Rivayete göre Resûlullah buyurdu ki: "*Kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.*"⁶² Öyle ki kabir, ahirete giden yolun duraklarından ilk duraktır. Daha sonra kıyamet durağı, mahşer durağı, sırat durağı gibi duraklar olacaktır. "*Kabir, ahirete giden yoldaki konaklama yerlerinden ilkidir. Kişi ondan sağ salım kurtulursa sonrası daha kolay olur. Eğer kurtulamazsa ondan sonrası daha çetin gelir.*"⁶³ Kabir durağı en hafifi iken, cehennem durağı ise en şiddetlisidir. Bundan dolayı kıyametten önce Firavun hanedanı ateşe girmeden ateşe arz edilecekken, kıyamet saatinden sonra "Firavun hanedanını en şiddetli azaba girdirin" denilerek ateşe girdirilecektir. Bundan dolayı Teftâzânî'ye göre ayette bahsedilen ateşe arz, kıyametten öncedir.⁶⁴ İmâm Mâtürîdî'ye göre cehenneme arz edilmenin kıyametten önce cehennem ateşine girmeden önce olması mümkündür. Şu ayeti de buna delil getirmiştir: "*Zulmedenleri, eşlerini ve Allah'tan başkasına ibadet edenleri (mahşerde) toplayın. Onları cehennem yoluna sevk edin. Onları durdurun. Zira onlar sorguya çekilecekler. Size ne oluyor, birbirinize yardım etmiyorsunuz?*"⁶⁵ Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) göre zâlimlerin ateşe arz edilmesi, sorgu-sual ve hapsedilme için durduruldukları vakit olacaktır.⁶⁶ Ehl-i sünnete göre kabir ve berzah hayatı,⁶⁷ ölüm ve kıyamet saati arasındaki zaman diliminde söz konusudur. Kabir hayatını inkar edenlerden bazıları من مات قيامته ("Kim ölürse, onun kıyameti kopmuştur")⁶⁸ rivayetine dayanarak ölümle kıyametin başladığını iddia etmektedir. Halbuki Teftâzânî'ye göre bu rivayetteki kıyametten kasıt büyük kıyamet değil, küçük kıyamettir. Resûlullah'ın bu hadisi, Bedevilerden bir topluluk ile ilgilidir. Kıyamet saati sorulunca aralarında bulunan küçük bir çocuğun yaklaşık yüz yıllık bir ömrünü ima ederek "Eğer bu çocuk yaşarsa ömrün sonundaki yaşlılık onu idrak etmezse üzerinize kıyametiniz kopacak (تَقُومُ عَلَيْكُمْ سَاعَتُكُمْ)"⁶⁹ ifadesiyle başlarına gelecek küçük kıyamete işaret etmiş olabilir. Kıyamet, tüm insanların mahşere sevk edilerek haşredilmeleriyle gerçekleşecektir.⁷⁰ İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) göre bu rivayet Resûlullah'ın hadisi değil, sahabeden Mugîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) sözüdür. Maktûl Sühreverdî (ö. 587/1191) gibi bazı felsefeciler bu rivayetin hadis olduğunu iddia ederek bu kıyametin Allah'ın Kur'an'da tavsif ettiği büyük kıyamet zannetmişlerdir. Halbuki gerçek böyle değildir.⁷¹ Dolayısıyla bu rivayet, kabir hayatını inkar

⁶¹ Buhârî, "Cenaiz", 89.

⁶² Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyâme", 26.

⁶³ İbn Mâce, "Zühhd", 32; Tirmizî, "Zühhd", 5.

⁶⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 2/220.

⁶⁵ es-Sâffât 37/22-25.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 9/33.

⁶⁷ Berzah kavramı ve zamanlaması konusunda bk. el-Mü'minûn 23/99, 100.

⁶⁸ Rivayet, Kütüb-i Sitte'de geçmemektedir.

⁶⁹ İlgili rivayet için bk. Buhârî, "Kitabu'r-Rikâk", 42 (no. 6511).

⁷⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 2/311.

⁷¹ İbn Teymiyye, *el-İstikâmetü*, thk. Muhammed Reşâd (Medine: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud, 1403), 1/68.

etmeye delil olamaz. Zira kişi için “*kabir, ahiret menzillerinin ilkidir.*”⁷² Kafirler ölünce küçük kıyamet ile cehennemlik olduklarını öğrenirler ve ateşe arz edilirler. Büyük kıyamet koptuktan sonra mahşerde tüm insanlar toplanır ve ardından kafirler cehenneme girdirilirler.⁷³

İmâm Mâtürîdî’nin belirttiği gibi bazı âlimler Mü’min sûresinin 46. ayetini kabir azabı hakkında delil kabul etmişlerdir. Buna göre kafirlerin ruhları cehennem ateşine arz edilecek, kafirlerin cesetleri kabirlerde olmasına rağmen ruhlarının ateşe arz edilmesinden dolayı cesetleri acı hissedecektir. Aynı şekilde müminlerin ruhları cennete arz edilecek, ruhun lezzet hissetmesiyle cesetleri kabirlerde oldukları halde lezzet hissedecektir. Müminlerin cesetleri bu lezzeti, kafirlerin cesetleri ise bu azabı kabirdeyken hissedince Cenâb-ı Hak onlarda bir nevi hayat var edecektir. İmâm Mâtürîdî, bu görüşün sonunda “Allah en iyi bilendir” diyerek bu görüşü tercih ettiğini fakat bu görüşün kat’î olmadığını ima etmektedir.⁷⁴ Daha önce aktardığımız gibi Fahreddin er-Râzî, ölmüş olan cesette hayat olmadığını, bundan dolayı cesedin bir şey idrak edemeyeceğini, idrakin insanı insan yapan asıl şey olan insan nefsinde olacağını savunmaktadır.

İmâm Mâtürîdî’ye göre bu ayette geçen “*sabah akşam*” ifadesiyle kastedilen “dünya hayatı devam ettiği müddetçe kabir azabı sürecektir” şeklinde olabilir. İbn Mes’ûd da kafirlerin ruhlarının siyah kuşların karnına konarak kıyamet kopuncaya kadar sabah akşam olmak üzere günde iki kez cehennem ateşine arz edildiklerini söylemiştir.⁷⁵ Buna göre Mü’min sûresinde bahsedilen ateşe arzın “sabah akşam” olması, kıyamet gününden önce olacağına dair delil olmaktadır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’ya göre ahirette sabah ve akşam olmayacaktır. Bu ayette kastedilen dünyanın sabah ve akşam miktarlarıdır.⁷⁶ Zira kıyamet günü güneş, ay ve yıldızların ışıkları sönüp dürüldüğü için gece ve gündüz döngüsü son bulacaktır. Gece ve gündüz ile irtibatlı olan sabah ve akşam döngüleri kıyametten önce dünya hayatına dair zamanın, günlerin ve yılların sayılmasını mümkün kılan alametlerdir.⁷⁷ Ahiret günü cennet, sürekli olarak arşın veya müminlerin nuruyla aydınlık olacağından orada gündüz var, gece yoktur. Cehennem ise “mahcup” yani kapalı bir mekan olduğu için zâlimlerin işledikleri zulümlerin eseri olarak sürekli zulümât ve karanlık olduğundan orada gece var gündüz yoktur. Gece veya gündüzün sabit olma hali için Kur’an’da sermed kavramı kullanılmıştır.⁷⁸ Dolayısıyla Firavun hanedanı suda boğularak kötü azap ile helak edildikten sonra dünya hayatına dair zamansal alametler devam ederken kıyamet kopuncaya kadar sabah akşam cehennem ateşine arz edilecekler. İmâm Mâtürîdî’ye göre bu ayetin kabir azabına delalet ettiğini savunan âlimler “bu durum, sizin için dünya devam ettiği müddetçe sürecektir” manasına geldiğini savunmuşlardır. Ona göre bu ifadeyle tüm vaktin kastedilmesi muhtemel olsa da elem ve acının her sabah ve akşam miktarınca teceddüd etmesi kastedilmiş olabilir. İmâm Mâtürîdî’ye göre İbn Mes’ûd’un berzah alemine dair açıklaması akıl yürütülerek idrak edilemeyen konulardan olduğundan dolayı bu ayetle ilgili olarak Resûlullah’tan rivayet edilen bir tefsir hükmündedir. İbn

⁷² İbn Mâce, “Zühd”, 32. (no. 4267).

⁷³ Bk. el-Mutaffîfîn 83/4-6.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 9/33.

⁷⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 9/33-34.

⁷⁶ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yusuf vd. (Mısır: Darü’l-Mısriyye, ts.), 3/9.

⁷⁷ Bk. el-İsrâ 17/12.

⁷⁸ Bk. el-Kasas 28/71-72; el-Mutaffîfîn 83/15; ez-Zümer 39/69; el-Hadîd 57/12; et-Tahrîm 66/8.

Mes'ûd'un bu sözü ve daha önce İbn Ömer'in yukarıda naklettiği hadisler şayet sabit ve sahih iseler, bu ayet kabir azabının vücûbuna delil olmaktadır.⁷⁹

İbn Mes'ûd'un kafirlerle ilgili tefsirine benzer şekilde İbn Abbas şehitlerin ruhunun da yeşil kuşların kursağına konup cennet avlusuna intikal ettiklerini ve cennet avlusunda rızıklandırıldıklarını söyleyerek Âl-i İmrân sûresinin 169. ayetini tefsir etmektedir. İbn Abbas'a aktardığına göre "Uhud'da şehit olan kardeşleriniz var ya! Allah, onların ruhlarını yeşil kuşların içine koydu. Bunlar cennetin nehirlerine giden, cennet meyvelerinden yiyen ve Arşın gölgesine asılmış altından kandillere girip istirahat eden kuşlardır."⁸⁰ Şehitlerin ruhları cennetin avlusunda rızıklandırıldığı için dünyada kabirdeki bedenleri bu rızkın etkisiyle nimetler içinde olmaktadır. Günümüz ifadesiyle ruha, kıyamete kadar geçerli uçabilen astral bir beden ihsan edilmiş olmaktadır.

Kafirlerle ahiretteki yerlerinin hem sabah akşam hatırlatılması hem de gösterilmesiyle birlikte ayetin üslûbundan dolayı "ateşe arz edilecekleri" ifade edildiği için Kur'an'ın icâzı gereği az kelimeyle birçok mananın kastedilme ihtimali sebebiyle bu iki manaya ek olarak "ateşe yaklaştırılmak" manasının da kastedildiğini düşünüyoruz. Zira boğularak helak olma manasına delalet eden "kötü azap"⁸¹ ile cehennem ateşine girmek manasına gelen "en şiddetli azap" arasında Firavun hanedanına sabah akşam ateşe arz edilme azabı ile azap edileceği anlamı akla gelmektedir. Bu durumda "asâyı tabağın üstüne koymak" ve "bir eti pişirmek için ateşe arz etmek" vb. ifadelerde olduğu gibi ateşe sunmak ve yaklaştırmak manası da lügavî açıdan muhal değildir.

3.4. Dördüncüsü: eş-Şûrâ 42/45

"Allah kimi dalaletle terk ederse onun Allah'tan başka bir velisi yoktur. Zâlimleri görürsün azabı gördüklerinde (لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ) 'Geri dönmeye bir yol var mı?' derler. Yine onların ateşe arz edildiklerini (يُغْرَضُونَ عَلَيْهَا) görürsün. Zilletten başları öne eğilmiş ve korkuya kapılmış olarak gizli bir taraftan (مِنْ طَرَفٍ خَفِيٍّ) bakıyorlar (يَنْظُرُونَ). İman edenler demişti ki: Muhakkak hüsrana uğrayanlar, kendisini ve ehlini hüsrana uğratanlardır. Dikkat edin, muhakkak zâlimler kalıcı bir azaptadır. Artık onların Allah'ın dışında onlara yardım edecek velileri yoktur. Allah, kimi dalaletle terk ederse onun için bir yol yoktur."⁸²

Kur'an-ı Kerîm'de cehennem ateşine veya cehennem azabına arz edilmenin ifade edildiği bu ayette kafirlerin cehenneme ve oradaki azaba bakacakları anlatılmaktadır. "Cehennem onları uzak bir mekandan görünce, onlar cehennemini iniltisini ve kükremesini işitirler. Artık elleri boyunlarına bağlı olarak cehennemini dar bir yerine atıldıklarında orada yok olmak için dua edecekler."⁸³, "O gün cehennem

⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 9/33-34.

⁸⁰ Rivayetin devamı ve kaynağı şu şekildedir: "Şehitler böylece güzelce yiyip içip dinlenince şöyle dediler: 'Kardeşlerimize bizden kim haber götürecek ve bildirecek ki bizler cennette dirileriz, rızıklanıyoruz? Bu haber gitmeli ki onlar cennete karşı isteksiz olmasınlar ve harpte korkak davranmasınlar!' Allah Teâla onlara cevaben: 'Sizin haberinizi ben duyuracağım.' buyurdu ve şu âyeti indirdi: 'Allah yolunda öldürülenleri ölü saymayın, bilakis onlar Rabb'leri katında diridirler. Allah'ın kendilerine verdiği ekstra lütuflardan dolayı büyük bir sevinç içinde olarak rızıklanıyorlar. Arkalarından kendilerine ulaşmayan kimselere, kendilerine korku olmadığını ve kendilerinin üzülmeceklerini müjde etmek isterler.'" (Âl-i İmrân, 3/169-170); Ebû Dâvud, "Cihâd", 27.

⁸¹ Mâverîdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, 5/159; Uysal, *Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı*, 72.

⁸² eş-Şûrâ 42/44-46.

⁸³ el-Furkân 25/12, 13.

getirilir. İnsan hatırlar/öğüt alır. Artık öğüt almanın ona ne faydası var ki?”⁸⁴ vb. ayetlere dayanarak Ehl-i tevil, ateşe arz edilmenin cehenneme girmeden önce olacağını söylemiştir.⁸⁵ Mâverdî (ö. 450/1058), bu ayette zikredilen ateşe arz konusunda üç görüş aktarmıştır. Birinci görüşe göre tüm müşrikler, mahşer günü cehenneme sevk edildiklerinde cehenneme arz edilmeleri anlatılmaktadır. Bu cumhurun görüşüdür. İkinci görüşe göre berzah hayatında özellikle Firavun hanedanının ruhları siyah kuşların karnında hapsedilir. Cehenneme gider ve geri gelirler. Bu onların ateşe arz edilmesidir. Bu görüş İbn Mes‘ûd’a aittir. Üçüncü görüşe gelince kabirlerinde tüm müşrikler azaba arz edilirler. Bu görüş tabiin müfessirlerinden Ebü’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr’e (ö.103/721) aittir.⁸⁶

Bize göre de bu ayette betimlenen durum berzah âlemiyle ilgilidir. Zira öldükten sonra tekrar dirilecekleri zamana kadar kafirler dünyaya geri dönmeyi talep edip duracaklarından bahseden Mü’minûn ve Münâfikun sûrelerindeki ayetler, bu ayet grubuna benzemektedir:

“Taki onlardan birine ölüm gelince dedi ki: Rabb'im! Beni (dünya hayatına) geri döndürünüz. Umarım ben terk ettiğim şeylerde (dünya hayatında) sâlih olarak (sâlih) amel işleyeyim. Kesinlikle hayır. Muhakkak ki o, onun söyleyip duracağı bir kelimedir. Tekrar diriltilecekleri güne kadar aralarında bir berzah (engel) vardır.”⁸⁷

Ölüm sizden birine gelmeden ve ‘Rabb’imiz bizi yakın bir ecele kadar ertelesen olmaz mı ki tasaddukta bulunayım ve sâlihlerden olayım’ demeden önce size rızık olarak verdiklerimizden infak edin. Eceli geldiğinde Allah hiçbir nefsi ertelemez. Allah, yapacaklarınız amellerden haberdardır.”⁸⁸

Öyle ki Kur’an’da bahsedilen dünyaya geri dönme talepleri ahiret günü cehenneme girince değil, kıyamet gününden önce berzah âleminde olma ihtimali yüksektir. Kıyametin kopmasıyla imtihan diyarı olan dünya hayatı fânî olacağı için dünyaya geri dönme ümitleri tükenmiş olacak ya yok edilmeyi ya da azaplarının hafifletilmesini talep edecekler. Elleri boyunlarına bağlı olarak cehennemin dar bir yerine atıldıklarında orada yok olmak için dua edecekler.⁸⁹ Ateşte olanlar, cehennem bekçilerine der ki: Rabb'inize dua edin de bir gün olsun azabı bizden hafifletsin.⁹⁰

Taberî’nin belirttiğine göre tevil ehli مِنْ طَرَفٍ خَفِيٍّ ifadesi konusunda ihtilaf etmiştir. İbn Abbas’a ve Mücâhid’e göre “zelil bir taraftan” manasındadır. Buna göre “zilletten dolayı kafirlerin gözü gizlenmiş olduğu taraftan” cehenneme bakacak manasına gelmektedir. Taberî de bu görüşü tercih etmiştir. Cenâb-ı Hak, kafirleri kaplayan zilletten dolayı o hali gizli kavramıyla vasıflandırmıştır. Öyle ki korkudan gözleri neredeyse yuvalarına batıp içlerine gidecek gömülecektir. Gözleri iyice gizlendiği taraftan bakacak. Tabiin müfessirlerinden Katâde (ö. 117/735) ve Süddî’ye göre göz ucuyla bakış hırsızlığı yapmaları betimlenmektedir. Arap dili uzmanları da bu ifadenin manası hakkında ihtilaf etmiştir. Bazılarına göre taraf kelimesi göz manasına gelip “zayıf bir gözden” bakacaklar demektir. Bazılarına göre min harf-i ceri burada be harf-i ceri manasında olup

⁸⁴ el-Fecr 89/23.

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli-sünne*, 9/136.

⁸⁶ Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-‘uyûn*, 5/209.

⁸⁷ el-Mü’minûn 23/99-100.

⁸⁸ el-Münâfikûn 63/10-11.

⁸⁹ el-Furkân 25/13.

⁹⁰ el-Mü’min 40/50.

korkudan gözlerini açamadıkları için gözün bir kısmı ile kısık bir bakışla azaba bacakları anlatılmaktadır. Bazılarına göre kafirler kör olarak haşredileceği için kalpleriyle ateşe bakacaklardır.⁹¹ Kur'an'ın icâzı açısından tüm bu manalar doğru olmakla birlikte, nekra ve mücmel bir ifadenin kullanılması, birçok manaya muhtemel olduğuna delildir. Bize göre bunlara ek olarak kabir hayatında bize gizli olan onların sorgu suali, ruhânî halleri vb. birçok husus gibi, kafirlere cehennemdeki yerleri gösterilince, yaşayan insanlar için “gizli ve zayıf olan bir taraftan, portaldan” cehenneme bakmaları da kastedilmiş olabilir. Celi ve kavi bir portal olsa, bu durumda kabir azabı şiddetli olacaktır. Belki bu durum, dünya hayatında insanın zayıf yaratılması sebebiyle olabilir. “Allah size hafifletmek istiyor. Zira insan zayıf yaratıldı.”⁹² Ayrıca dünya şartları buna uygun yaratılmamış olabilir. *O gün yer başka yer ile tebdil edilir, gökler de.*⁹³ İbn Ömer, Resûlullah'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir:

“Biriniz öldüğü zaman varıp yerleşeceği yeri sabah akşam ona arz edilir/gösterilir (*عُرِضَ عَلَيْهِ مَقْعَدُهُ* بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ). O kimseye cennet ehlinden ise cennetliklerin yeri, cehennem ehlinden ise cehennemliklerin yeri gösterilir. Ve ona, ‘İşte senin yerleşeceğin yer burasıdır. Sonunda kıyamet günü Allah seni buraya gönderecek.’ denilir.”⁹⁴

Müminlere ve kafirlere ahiretteki yerleri arz edilip gösterilince kabrin müminler için cennet bahçelerinden bir bahçeye, kafirler için ise cehennem çukurlarından bir çukura dönüşeceği de hadis kaynaklarında haber verilmiştir.⁹⁵ Arz edilme, müminlerin ve kafirlerin ahiretteki yerlerinin gösterilmesi olmakla birlikte bu manadan da ibaret değildir.

Katâde'ye göre Firavun hanedanının ateşe arz edilmesi, kınamak için “Bu sizin menzilinizdir” denilerek cehennem ateşindeki yerlerinin kendilerine arz edilmesidir.⁹⁶ Bazı âlimler, kafirlerin cehennem ateşindeki yerinin melekler tarafından bildirilmesi manasında arz edilme olduğunu savunmuşlardır.⁹⁷ Ölüm melekleri kafirlerin ruhunu alırken cehennemlik olduklarını onlara bildirecek, daha sonra kabir hayatında ise cehennemdeki yerleri gösterilerek bu bildirmeyi bazı işaretlerle hatırlatacak denebilir. Ölüm melekleri müminlerin de ruhlarını kabz ederken, onları cennetle müjdeleyeceklerdir.⁹⁸ Aynı şekilde melekler, müminlerin ruhlarını kabz ederken onları cennetle müjdeleyecek daha sonra berzah âleminde ise cennetteki yeri gösterilerek bu müjdeyi hatırlatıcı ayetler ve işaretlerle bu durumu destekleyecek olabilir.

⁹¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1420/2000), 21/553-554.

⁹² en-Nisâ 4/28.

⁹³ İbrâhîm 14/48.

⁹⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 89.

⁹⁵ Tirmizî, “Sıfatü'l-Kiyâme”, 26.

⁹⁶ Mâverîdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, 5/159.

⁹⁷ Krş. el-En'âm 6/93.

⁹⁸ Krş. el-Fussilet 41/30.

4. Mahşer Günü Kafirlerin Allah’a Arz Edilmesi

İki ayette kafirlerin Rabb’lerine arz edileceği anlatılır. Bu ayetlerden birincisi Kur’an’da Kehf sûresinde geçmektedir. Rabb’in huzuruna arz edilmenin mahşerde olacağı haber verilmiştir:

“Dağları yerinden edip yeryüzünü çırılçıplak dümdüz yaptığımız ve onları haşrettiğimiz (mahşer) gün, onlardan hiçbirini terk etmeyiz. Saflar halinde Rabb’lerinin huzuruna arz edilirler (وَعَرَّضُوا عَلَى رَبِّكَ صُفًّا). Sizi ilk kez yarattığımız gibi Bize geldiniz. Sizin için bir vaad zamanı ve mekanı takdir etmeyeceğimizi zannetmiştiniz.”⁹⁹

Bu ayette mahşer günü insanların hesap vermek için saflar halinde bölük bölük Allah’a arz edileceğinden bahsedilmektedir.

İkincisi Hûd sûresinde geçmektedir: “Allah hakkında bir yalanı (nispet eden) iftira edenden daha zâlim kim olabilir? İşte onlar Rabb’lerine arz edilecek (يُعْرَضُونَ عَلَى رَبِّهِمْ) ve Şahitler (melekler) diyecek ki: Onlar, Rabb’leri hakkında yalan söyleyenlerdir. Dikkat edin! Allah’ın laneti zâlimlerin üzerindedir.”¹⁰⁰ İmâm Mâtürîdî’ye göre Allah’a hiçbir şey gizli olmadığından ve Allah zâlimlerin amellerini ve yalanlarını bildiğinden dolayı ayetteki hazfi takdir etmek gerekir. Dolayısıyla Rabb’lerine arz edilmeleri, Rableri katında arz edilmeleri anlamına gelir. Buna göre Rabb’leri katında zâlimlerin amelleri kendilerine arz edileceği anlatılmaktadır.¹⁰¹ Mâverdî de, Allah hakkında uydurdukları yalanları Allah’a iftira atan zâlimlerin, Rabb’lerinin huzuruna arz edileceğinden bahseden bu ayeti tefsir ederken, normalde bu ifade “krala orduyu arz etme” ifadesine benzese de bu mananın Allah hakkında caiz olmadığını savunur. Zira görmesi ve teftiş etmesi için ordu krala arz edilir. Fakat Allahu Teâlâ, haşrden önce de onları görmektedir. Dolayısıyla kafirlerin Rabb’lerine hesap vermek için durdurulacakları mevkıfte toplanmaları anlamına geldiğini söylemiştir.¹⁰² Mahşerdeki mevkıfe getirildiklerinde Allah’a hesap vereceklerine vâkıf olacaklar. Zira mevkıf alanına getirilen kafirler ve müşrikler, ahiret günü O’na hesap vereceklerinden yüz çeviriyorlardı. Yüz çevirdikleri hakikatle yüz yüze getirilecekler. Ayrıca ister dünyada ister berzahta, ister ahiret günü kafirler Allah’ı görmekten mahrum olacaklardır. Bundan dolayı Rabb’lerine arz edilme ifadesi Rabb’lerine hesap vermek üzere arz edilme manasına gelmektedir.

Konuya dair diğer bir ayet Hakka sûresinde geçmektedir: “O gün vâkıa (kıyamet) vuku bulmuştur. Gök yarılmış, ve artık o çökmeye yüz tutmuştur. Melek(ler) (göğün) etrafındadır. Rabb’inin arşını onların üzerinde sekiz (melek) taşır. O gün arz edilirsiniz (يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ). Hiçbir gizlenen (amel, şahıs veya hal) gizli kalmaz.”¹⁰³ Siyak-sibaka bakılınca kıyamet günü mahşerden bahsedildiği açıktır. Peygamber Efendimiz insanların mahşerde üç kez arz edilişinin (ثَلَاثَ عَرَضَاتٍ) olacağını haber vermiştir. Arzın ikisi cidal ve mazeretlerdir. Üçüncüsü ise sahifelerin uçtuğu sırada olacaktır. Kimisi defterini sağ elinden kimisi ise sol elinden alacaktır.¹⁰⁴ Hiçbir şey Allah’a gizli değildir. Tüm gizlenen şeyler,

⁹⁹ el-Kehf 18/47-48.

¹⁰⁰ Hûd 11/18.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli-sünne*, 6/112.

¹⁰² Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-‘uyûn*, 2/463.

¹⁰³ el-Hâkka 69/15-18.

¹⁰⁴ İbn Mâce, “Zühhd”, 33 (no. 4277); Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-‘uyûn*, 6/82.

kafirler, münafıklar, amelleri ve durumlar mahşer günü ortaya serilerek arz edilecekler. Dolayısıyla gizli olan şeylerin arz edilmesi, Allah'ın bilmesi için değil, insanların öğrenmesi içindir.

5. Güncel Bir Kavram Olarak Portal

Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre “portal” İngilizce bir kelime olup “kapı” demektir. Mimarlık terimi olarak ana kapı, bilişim terimi olarak ise belirli bir konuya odaklanmış bilgilerin yer aldığı genel ağ sayfası anlamında kullanılmaktadır. Bu, “Ülkemizde neredeyse her türlü bilgi akışının sağlandığı e-devlet portalında halk kütüphaneleri ile ilgili hizmet bulunmaktadır” örnek cümlesiyle delillendirilmiştir.¹⁰⁵

Sinema terimi olarak ise portal, bilim kurgu filmlerinde farklı yol ve yöntemlerle de olsa bir mekandan başka bir mekana veya boyuta, bir evrenden başka bir evrene, bir zamandan farklı bir zamana intikali sağlayan kapılar ve vasıtalar hakkında kullanılmaktadır. Mesela 1999 yapımı *Matrix* filminde başrol oyuncusu Neo, gerçek dünyada başının arkasına bağlanan bir kablo aracılığıyla dijital ve sanal dünyaya astral bir beden ile intikal ederek seyahat edip anahtarcı denilen bir kişinin açtığı kapılar, telefon kulübeleri veya aynalar vasıtasıyla sanal dünyalarda farklı mekanlara geçmekteydi. 2005-2010 yılları arasındaki *Narnia Günlükleri* filminde ise kurgulanan portal, sihirli bir kapı, geçit veya dolaptan geçerek gerçekleşmektedir.

Bilim kurgu filmlerde ayna, su, astral beden vb. birçok farklı portaller ile farklı zamanlara, mekanlara, boyutlara ve çoklu evrenlere geçiş tahayyül edilmektedir. Zaman yolculuklarında kullanılan ışınlanma makinesi vb. araçlar da bir nevi portaldır. Portal, fizik veya metafizik olsun fark etmez, ister iki farklı mekan arasındaki mesafeyi ortadan kaldırarak açılan geçit kapısı, ister hızlı bir şekilde ulaşmayı sağlayan solucan deliği olsun evrenler arası geçişi mümkün kılan bir yol ve kapıdır. Bilim terimi olarak ise portal ve solucan deliği birbirine yakın manada kullanılmaktadır. Fakat portal ve solucan deliği arasındaki fark portalda iki mekan arasındaki mesafe, açılan kapı ile ortadan kalkmakta olup iki mekan birleşmekte ve birbirine komşu olmaktadır. Fakat solucan deliğinde aradaki mesafe ortadan kalkmamakta iki mekan arasında hızlı intikali sağlayan bir geçiş tüneli oluşmaktadır. 1994 yapımı *Stargate (Yıldız Geçidi)* filminde farklı gezegenlere antik portal geçidiyle seyahat anlatılmaktadır. Portalın daha gelişmiş hali 2016 Marvel yapımı *Doctor Strange* filminde olup dünyada farklı mekanlara portal açılarak intikal sağlanmaktadır. Filmde açılan bir portal aracılığıyla soğuk bir mekandaki hava koşullarının diğer mekana etkisi dikkat çekicidir.

Matrix, *Avatar* vb. birçok bilim kurgu filminde dikkatimizi çektiği gibi diğer bir portal çeşidi astral bir beden vasıtasıyla başka bir boyutta veya evrende yaşama imkânıdır. Müminlere cennetin, kafirlere ise cehennem için yerlerinin gösterilmesi için ruhun konulduğu astral bedenler vasıtasıyla cesedin idrak etmesinin sağlanmasıdır. İbn Mes'ûd'a nispet edilen kafirlerin ruhlarının siyah kuşların karınlarında mahpus olarak cehennem ateşine yakın bir mekana intikalin sağlanması da bu tür portal yollarından biri gibi düşünülebilir. İbn Abbas'ın dediği gibi şehitlerin ruhlarının beyaz veya yeşil kuşların içinde cennet avlusunda rızıklandırılması veya İbrâhim el-Lekânî'nin dediği gibi amellerden yaratılan bir beden vasıtasıyla bir nevi astral bedenle veya

¹⁰⁵ Türk Dil Kurumu (TDK), “Türk Dil Kurumu Sözlükleri”, Erişim 24 Ocak 2025.

takva elbisesi misali ruha ihsan edilecek bir elbiseyle cennetteki yerin gösterilmesi de bir portal çeşidi olarak kabul edilebilir. Bu yorumların sıhhati için ruhun cesetten ayrı müstakil bir varlığı olması gerekir. Zümer sûresinde ruhun uyku veya ölüm sırasında bedenden ayrıldığı, ölümüne hükmedilenlerin tutulduğu, diğer ruhların bedenlerine iade edildiği haber verildiği¹⁰⁶ göz önüne alındığında maddî olmayan bir beden olsun veya olmasın ruhun mekanda seyahat ederken, kendisine mahsus bir vücudu ve sûreti olduğu sabittir. Zira mahluk ve mahdud olan her şeyin bir sûreti olmak zorundadır. Bununla birlikte boyut kapısı ve astral beden gibi portal yoluyla ruhun mekanlar arası seyahati meselesi, günümüzde batıl inançlara sahip kesimler tarafından kullanıldığı bağlamdan bağımsız şekilde anlaşılmalıdır. Bu durum ateist söylem için kullanılan cevher-i ferd meselesinin kelâm tarihinde ispat-ı vacip için delil olarak kullanılması gibi ele alınmalıdır.

6. Kelâmî Kavram Olarak Hark ve İltiâm

Hark ve iltiâm (الحَرْقُ وَالْإِتِّئَامُ), bir şeyin yarılp yırtılıp bir kapı veya pencere açılmasının ardından eski haline dönerek bitişmesi ve kaynaşmasıdır. Kelâmcılar, hark ve iltiâm kavramlarını felekler ile irtibatlı olarak kullanmış ve bazı itikadî meseleler bağlamında bunların felekler hakkında imkânını tartışmışlardır. Felsefeciler ve bir kısım Mu'tezilî âlimler, feleklerin hark ve iltiâmı kabul ettiğini inkâr etmiştir.¹⁰⁷ Felek ile ne kastedilmektedir. Şehâbeddin el-Âlûsî'ye (ö. 1270/1854) göre felsefecilerin ıstılahında felek ile "gök" kastedilir. Felsefeciler feleği/göğü diri, bilgili, irade sahibi, sadece dairesel hareket eden, kevn ve fesadı, hark ve iltiâmı kabul etmeyen nevi şahsına münhasır bir şey olarak vasıflandırmışlardır. Âlûsî'ye göre bunlar kelâmî eserlerde reddedilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de güneşin ve ayın bir felekte yüzdüğü haber verilmektedir.¹⁰⁸ Tefsircilerin çoğuna göre ayette kastedilen felek, göğün altındaki bir dalgadır. Orada güneş ve ay akıp gider. Dahhâk b. Müzâhim'e (ö. 105/723) göre felek bir cisim değildir. Aslında felek, yıldızların deveran ettiği mekandır.¹⁰⁹

Mesela cennet ve cehennemin şu anda yaratılmış olmasının imkânsızlığını ve kıyamet saatinden sonra yaratılacağını savunan Basra Mu'tezilî âlimlerden Abbâd b. Süleyman'a (ö. 250/864) göre cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olsaydı, ya felekler âleminde ya unsurlar âleminde ya da başka bir âlemde olurdu. Ona göre her üç şık da batıldır. Birinci şıkka göre cennet ve cehennem, feleklerde yoktur. Zira felekler, yırtılma ve kaynamayı kabul etmezler. Zira feleklere, oluş ve bozuluşa (kevn ve fesada) tâbi olan mümkünlerin hiçbirisi karışmaz. Oysa cennet ve cehennem oluş ve bozuluşa uğrayan şeylerdir. Kelâmcılara göre feleklerin yarılma ve kaynamaya konu olması imkânsız değildir.¹¹⁰

¹⁰⁶ ez-Zümer 39/42.

¹⁰⁷ Ebü'l-Avn Şemseddin Muhammed b. Ahmed es-Seffârî'nî, *Levâmi'u'l-envârî'l-behiyye* (Dimeşk: Müessesetü'l-Hâfîkin, 1402/1982), 1/377, 2/294.

¹⁰⁸ el-Enbiyâ 21/33; Yâsîn, 36/40.

¹⁰⁹ Şehâbeddin Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 9/39.

¹¹⁰ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 3/571-572.

İsrâ ve Mi'râc olayının bedensel mi ruhsal mı tahakkuk ettiği kelâm kitaplarında tartışılan meselelerdendir. Tabii Mi'râc konusunda Resûlullah'ın Allah'ın katına çıkması Allah'a mekan nispet etme anlamına gelmeyip Allah mekansal sınırlamalardan münezze olmasından dolayı "Allah'ın katı" ifadesi Kâbe için "Allah'ın evi" denmesi gibi mecazen "arş" hakkında kullanılan bir tabirdir. Cumhuriyet ulemâ mi'râcın bedensel olduğunu savunsa da bazı âlimler ruhsal olduğunu savunmuştur. Bedensel olamayacağını iddia edenler hem bedenın tâbî olduğu âdetullah kurallarını gerekçe göstermiş ve cismin göklere yükselemeyeceğini savunmuş hem de felekler hakkında hark ve iltiâmın varlığını inkâr etmişlerdir. Bedensel olmasının imkânını savunan âlimler, feleklerin hark ve iltiâmı kabul ettiğini ve gökteki kapıların varlığını savunmuşlardır. Felsefecilere göre cisimler heyûlâ ve sûretin bitişmesinden oluşmuş olup bu özelliğe sahip olan şeyler hark ve iltiâmı kabul etmezler. Kelâmcılara göre ise cisimler cevher-i ferdlerin bitişmesinden oluşmuş olup hark ve iltiâmı kabul ederler.¹¹¹ Bu konuda felsefecilerin görüşünü reddeden Fahreddin er-Râzî'ye göre felekler hakkında hark ve iltiâmın imkânına dair delil, cisimlerin mütemasil olmasıdır. Dolayısıyla cisimlerden biri için geçerli olan diğer cisimler için de geçerlidir. Semeviyat ve arziyatın içinde bulunan ulvî ve suflî âlemin her ikisi de cisim olmaları bakımında ortak olduklarından, ulvî âlem hakkında geçerli olan suflî âlem hakkında da geçerli ve sahihtir. Zira mütemasil olan şeylerin hükmü tektir. Biri hakkında geçerli olan hüküm diğer geri kalanlar içinde geçerlidir.¹¹²

Hanbelî âlimlerden Necmeddin et-Tûfî es-Sarsarî'ye (ö. 716/1316) göre göklerin ve feleklerin hark ve iltiâmı kabul etmesinin naklî delillerinden bazıları şunlardır: "O gün gök, bulutlar ile yarılr (تَشَقَّقُ) ve melekler iner de iner."¹¹³; "Gök yarıldığında (انْشَقَّتْ), kızarmış yağ gibi bir gül olur."¹¹⁴ Felsefeciler, hark ve iltiâmı reddetmektedirler. Hark ve iltiâmı reddeden felsefecilerin delili şudur. Feleğin hareketi daireseldir. Hark ve iltiâm ise bir kumaşın tek yöne doğru yırtılması gibi müstakim bir hareket ile olur. Bir tek yerde toplanması muhaldir. Çünkü felek cihetlerle sınırlıdır. Şayet hark ve iltiâmı kabul etse bu hareket, bir tek cihetle olur. Necmeddin et-Tûfî'ye göre felsefecilerin bu delili, Allah'ın irade ile değil tabii ve doğal olarak fail olması ilkelerine ve ulvî âlemin zevali kabul etmemesine mebnidir. Her iki ilkeleri de yanlıştır. Allah irade ve ihtiyar ile bir fiili yapar. Allah iradesiyle feleğin dairesel hareketini nefyedip onu müstakim olarak hareket ettirebilir. Böylece felek yırtılmayı kabul eder. Bize göre dairesel hareketin iptali gerekmeden de dairesel bir yırtılma mümkündür. Ayrıca felsefecilere göre cihet sübûtî bir durum iken Necmeddin et-Tûfî'ye göre cihet itibarî ve izafî bir durumdur. Dairesel hareket eden felekte tek cihetle yırtılma olmak zorunda değildir. Ulvî âlem de cisimdir. Her cisim hark ve iltiâmı kabul eder.¹¹⁵

Âlûsî'ye göre feleklerin hark ve iltiâmı kabul etmesinin naklî delillerinden birisi sâlih amellerin yükselmesi için gökte açılan kapıların varlığından bahseden ayetlerdir. Kendi zamanındaki astronomi uzmanlarının bir kısmı feleklerin hakkında hark ve iltiâmın imkânını kabul etse de

¹¹¹ Muhammed b. Yûsuf el-Kâfî, *el-Ecvibetü'l-kâfiye 'ani'l-es'ileti's-Şâmiye* (Mısır: Matbaatü's-Saade, ts.), 12.

¹¹² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/72.

¹¹³ el-Furkân 25/25.

¹¹⁴ er-Rahmân, 50/37. Ayrıca bk. el-İnşikâk 84/1.

¹¹⁵ Ebü'r-Rebî' Necmeddin Süleymân b. Abdilkavi et-Tûfî, *el-İşâratü'l-ilâhiyye ile'l-mebâhisi'l-usûliyye*, thk. Muhammed Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 465.

bazıları gök kapılarının kabul edilmesinin felekler hakkında hark ve iltiâmın imkânsızlığını nefyetmediğini iddia etmişlerdir. Fakat bu ikinci görüş kendi içinde problemlidir.¹¹⁶ Âlûsî'ye göre hark ve iltiâmın imkânsız olduğuna dair felsefecilerin delilleri örümceğin ağından daha zayıftır. Naklî ve aklî deliller hark ve iltiâmın imkânına delildir. Resûlullah'ın ruh maal-cesed olarak normal şartlarda kırk gecede gidilen Mekke'deki Mescid-i Haram'dan Filistin'deki Mescid-i Aksâ'ya Burak üzerinde bir gecede götürüldüğüne dair haberler sahihtir. Oradan gökyüzüne aynı Burak'la mı yükseldiği ihtilaflıdır. Âlûsî'ye göre bu konuda sahih olan Resûlullah'a göğe yükselmesi için bir mi'râcın ihsan edildiği ve bu mi'râcla yükseldiğidir. Âlûsî'ye göre Allah dilerse Resûlullah'ı dilediği yere göz açıp kapayıncaya kadar ulaştırabilirdi. Fakat ilahî ikramın ve kerametın izharı vb. hikmetlere binaen bazı vasıtalarla bindirerek arşa yükseltmiştir. Bazı âlimlere göre Resûlullah mi'râca beş binit vasıtasıyla yükselmiştir. Birincisi Beyt-i Makdis'e kadar Burak'la, ikincisi dünya semasına kadar mi'râcla, üçüncüsü oradan yedinci semaya meleklerin kanatlarıyla, dördüncüsü sidre-i müntehaya Cebrail'in kanadıyla, beşincisi ise arşa ise Refref ile yükselmiştir. Âlûsî, kendi zamanındaki keşif ehlinen ilginç bir bilgi aktarmaktadır. Keşif ehline göre ruhun iki cesedi vardır. Gayb âleminde olan ceset latif olup anâsır-ı erbaadan oluşmamaktadır. Şehadet âleminde olan ceset ise kesif olup anâsır-ı erbaadan oluşmuştur. Resûlullah, mi'râca yükselirken şehadet âleminde olan cesedin her unsurunu feleklerdeki küresine bırakmış, ayın bulunduğu felek katına geldiğinde anâsır-ı erbaanın hepsini bırakmıştır. Ondan sonra onunla birlikte sadece latif cesedi kalmıştır. Allah'ın dilediği yere kadar o latif ceset ile yükselmiştir. Geri döndüğünde ise kendisinden ayrılan her unsurunu geri almıştır. Fakat ona göre bu iddia naklî veya aklî hiçbir dayanağı olmayan hurafe bir sözdür.¹¹⁷ Bu iddiada bahsedilen ruhun latif cesedi, günümüzde astral beden olarak ifade edilmektedir. Ancak Âlûsî, Mi'râc meselesinde astral beden yerine hark ve iltiâm görüşüne daha yakın gözükmektedir. Ancak ona göre cisimler zatı ve hakikati itibarıyla birbirlerine eşit olup bir cisim hakkında sahih olan araz, başka bir cisim hakkında da mümkündür. Güneş dünyadan çok uzakta olmasına rağmen güneş ışınlarında bu hızı yaratan Allah, bu hızlı hareketin benzerini Resulullah'ın bedeninde veya onu taşıyan şeyde yaratmaya da kadirdir.¹¹⁸ Ayrıca hark ve iltiâm açısından açılan boyut kapılarıyla uzak mesafelerin daha kısa sürede katedilmesi mümkündür. Meleklerin, Cebrail'in ve vefat eden kişinin ruhunun Allah'ın dilediği bir yere 50.000 yıl miktarında olan bir günde çıkması¹¹⁹ bu açıdan da ele alınabilir. Açılan boyut kapıları olmasa meleklerin bile 50.000 yıllık bir süreyi katetmesi gerektiği düşünülebilir. Dolayısıyla Resûlullah'ın meleklerle birlikte bu boyut kapılarından geçerek arşa yükseldiği söylenebilir.

Hark ve iltiâm kavramı, kabir azabı ve nimetinin imkânı konusunda da meselenin ispat ve izahında kullanılabilecek birer kavramdır. Zira kafirlerin ateşe arz edilmesinde veya kafirlere cehennemdeki yerlerinin arz edilmesi durumunda ya bir *boyut kapısı portalı* açılarak mekansal olarak iki uzak mekanda bulunan kabir ve cehennem birbirine yaklaşmakta ya da kafirin ruhu siyah bir kuş misali *astral beden portalının* içine konup cehenneme götürülerek cehennemdeki yeri

¹¹⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 4/358.

¹¹⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 8/11.

¹¹⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 8/9, 10.

¹¹⁹ el-Me'âric 70/4; Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, 6/90.

gösterilmektedir. İbn Abbas'ın rivayet ettiği hadis-i şerifte kabrin kafirler için cehennem çukurlarından bir çukur olduğu ifade edildiği için boyut kapısı portalı açılması durumunda cehennemin kokusunun kabri kapladığını düşünebiliriz. Ardından boyut kapısı portalı kapanır. Cehennemin kokusunun etkisi zayıflar. Zira dünya hayatında eşya sabit değil, yokluğa meyillidir. Bu durumun sabah akşam gerçekleşmesi, kokunun etkisinin bir süre sonra geçmesinin ve günde iki defa açılarak azabın yenilenmesinin işaretidir. Boyut kapısı portalın açılıp kapanması, hark ve iltiâm kavramıyla uyumlu bir anlatımdır. İbn Mes'ûd'un kendi açıklaması gibi sunduğu betimleme ise hark ve iltiâmdan farklı olarak kafirin ruhunun siyah bir kuş misali astral beden portalının içine hapsedilerek cehennemin üstünde bir yerde durdurulup oradan cehennemdeki yerinin gösterildiği başka bir portal yöntemidir. Fakat astral bedende olsa da olmasa da uzak bir mekana kısa sürede giderken yeryüzünde veya gökyüzünde açılıp kapanan boyut kapılarından geçmek söz konusu olabilir. Resûlullah'ın cennetü'l-mevâ'ya yükselmesine vesile olarak açılan gök kapıları (أَبْوَابُ السَّمَاءِ) Allah'ın ayetlerini inkar eden ve kibirlenen kafirler için açılmayacak.¹²⁰ Kafirler için berzah âleminde cehenneme bakmalarını mümkün kılan bir kapı açılacak, kıyamet günü ise bizzat cehennem kapıları (أَبْوَابُ جَهَنَّمَ) açılacak ve o kapılardan cehenneme girecekler.¹²¹ Müminler için ise cennetin kapıları açılacak (وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا) ve o kapılardan cennete girecekler.¹²² Bu haliyle portal, kelâmcıların hark ve iltiâm kavramıyla benzerlik arz etmektedir. Aynı zamanda ölümden sonra berzah âleminde melekler tarafından açılan bir boyut kapısıyla cennetteki veya cehennemdeki yerlerin gösterilmesi ile açılan portalın etkisiyle kabrin cennet bahçelerinden bir bahçeye veya cehennem çukurlarından bir çukura dönüşmesi mümkündür. Boyut kapısına işaret eden rivayetlerin birinde, ölüm meleği insan nefsinin kabz edilmesinden sonra kabre iadesinin ardından münker ve nekir dışında bir meleğin gelerek mümin için kabrinin göz alabildiğinde genişletildiğinden cennete doğru “bir kapının” mümine açılmasından ve müminin cennetteki yerine bakmasından (ثُمَّ يَفْتَحُ لَهُ بَابٌ إِلَى الْجَنَّةِ فَيَنْظُرُ إِلَى مَقْعَدِهِ وَمَنْزِلِهِ مِنْهَا حَتَّى تَقُومَ السَّاعَةُ) bahsedilmektedir. Kafir için ise cehennem ateşine doğru bir kapı açıldığından ve kıyamet gününe kadar kafirin cehennemdeki yerine bakacağı (ثُمَّ يَفْتَحُ لَهُ بَابٌ إِلَى النَّارِ فَيَنْظُرُ إِلَى مَقْعَدِهِ فِيهَا حَتَّى تَقُومَ السَّاعَةُ) anlatılmaktadır.¹²³

Son olarak En'âm sûresinde portal kavramıyla ilişkilendirilebilecek iki kavram karşımıza çıkmaktadır. “Onların yüz çevirmesi sana ağır geldiyse onlara bir ayet (harikulade bir mucize) getirmen için gücün yeterse yeryüzünde bir tünel (تَنْقُطُ فِي الْأَرْضِ) veya gökyüzünde bir merdiven (سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ) araştır”¹²⁴ ayetindeki tünel ile yeryüzünde farklı mekanlara, merdivenle ise gökyüzünde farklı alemlere geçiş yapmayı mümkün kılan boyut kapıları kastedilmiş olabilir. Zira tünel şeklinde çevrilen “nefak” kelimesi birden fazla giriş çıkışı olan geçiş yolu olarak günümüz bilim kurgu felsefesinde bahsedilen boyut kapıları vb. “yeryüzü portalı” olarak anlaşılabilir. Merdiven şeklinde çevrilen “süllem” kavramı ise gökyüzünde yükselerek farklı evrenlere gidebilmenin bir yolu olarak günümüz bilim kurgu felsefesinde bahsedilen solucan deliği vb. “gökyüzü portalı”

¹²⁰ el-A'râf 7/40; el-Kamer 54/11.

¹²¹ en-Nahl 16/29; ez-Zümer 39/72; el-Mü'min 40/76.

¹²² ez-Zümer 39/73.

¹²³ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-Müsannef fi'l-ahadis ve'l-asâr*, thk. Kemal Yusuf (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 3/56; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ruh*, 46, 47.

¹²⁴ el-En'âm 6/35.

olarak anlaşılabilir. Zamanlar arası geçiş ile ilgili portalın denizde olma ihtimali var. Zira Hz. Musa'nın Hz. Hızır ile buluşacağı yerde azık olarak yanlarına aldıkları ölü balık, birden bire canlanıp denizde bir yol tutup (فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا) gözden kaybolmuştur. Hz. Musa'nın yanındaki rafiki, balığın tuttuğu bu yolu acayip bir şey (وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا) olarak nitelemiştir.¹²⁵ Günümüzde Hz. Hızır'ın zaman yolcusu olabileceğine dair yapılan yorumları da bu bağlamda incelemek gerekmektedir.

Sonuç

Kelâm âlimleri kitaplarında çoğu zaman Kur'an'daki ıstılahları kullansa da bazen farklı terimler/ıstılahlar ortaya koymuşlardır. Kur'an'da peygamberlerin nübüvvet iddiasında sadık olduklarının delili olarak verilen harikulade olaylar “ayet” kavramıyla ifade edildiği halde, kelâm âlimleri kitaplarında çoğunlukla “mûcize” kavramını kullanılmıştır. Kur'an'da Allah kendisi hakkında Evvel ve Ahir isimlerini kullandığı halde kelâm âlimleri bunlara ek olarak kitaplarında Kadîm ve Bâkî isimlerini kullanmıştır. Kelâmcıların ürettikleri kavramlardan birisi de hark ve iltiâm kavramıdır. Her ne kadar bu kavramlar, daha çok cennet ve cehennemin yeri ve şu anda mahluk olup olmadığı, şakk-ı kamer, isrâ ve mi'râc ile ilgili üretilmiş olsa da kabir hayatında ateşe arz edilme konusunda da kullanılabilir. Araştırma sonunda ateşe arz ve portal kavramları arasında ciddi bir ilişki olduğu ve kabir azabı ve nimetinin ruh ve bedenle ilişkisi konusunda farklı bir açıklama yöntemi olacağı kanaati kuvvetlenmiştir. Ateşe arz etme kavramının anlamı konusunda muhtemel görüşler özetle şu şekildedir. Kafirlerle cehennemlik oldukları bildirilerek haklarındaki hüküm bildirilir. Kabirde kafirlere cehennemdeki yerleri gösterilir. Kafirlerin cesetleri kabirde kalırken ruhları siyah bir kuşun içine konup cehennemin yanına götürülerek ve cehennemin üst tarafında durdurularak ruhlarına cehennemdeki yerleri arz edilir. Aynı şekilde cehenneme de, orayı hak eden kafirler bildirilir, gösterilir veya sunulur. Zemahşerî'ye göre Araplar “deveyi havuza arz ettim” deyince havuzu deveye arz etmeyi de kastederler.

Bize göre “arz”, gizli olan bir şeyi aklî veya hissî açıdan nazara sunarak o şeyi meşhûd veya ma'lûm kılmaktır. Meşhûd kılmak, o şeyi beş duyuya arz etmektir. Dünyanın arazları, insanın beş duyusuna sunulan geçici ve değişken şeylerdir. Kişinin ticarî bir malı satım için müşterinin nazarına sunması, hissî açıdan görünür kılmasıdır. Kişinin şarkı söyleyerek güzel sesini topluma arz etmesi sesini işitilir kılmasıdır. Güzel koku, buruna arz edilir. İnsan bedeni, göze arz edilir. Lezzetli nimetler, insanın damak tadına arz edilir. Ma'lûm kılmak ise bir konuda akla sunarak o konuda muhatabın vâkıf olmasını sağlamaktır. Ta'rîz sanatında, kişinin niyetini bazı lafızlarla muhatabın nazarına sunması ve niyetini kapalı şekilde ima etmesi aklî açıdan maksadını ma'lûm kılmasıdır. Hiçbir şey Allah'a gizli olmadığı ve her şey Allah'a ma'lûm olduğu için insanların mahşerde Rabb'lerine arzının hakikat değil mecaz olduğu, bununla kastedilen kafirlerin hesap vermek üzere Rabb'lerinin huzuruna arz edilmeleri olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmada portal kavramıyla, özellikle bilim kurgu filmlerinde sıklıkla karşılaştığımız, çoklu evrenlere veya farklı zaman ve mekanlara geçiş yapmayı sağlayan, boyut kapıları, solucan delikleri ve astral bedenler ile Kur'an'da, hadislerde ve kelâm ilminde ateşe arz, ruhun kuşların bedenlerine konulması, hark ve iltiâm vb. kavramlar arasında kabir azabının keyfiyetine dair

¹²⁵ el-Kehf 18/61, 63.

alakalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Kelâm ilminde buna dair önemli bir birikim olduğu görülmüştür. Bu ilmî birikim güncel dille birlikte tekrardan yorumlanabilir. Buna göre farklı derece ve derekelere müstehak olan insanlar için farklı portal uygulamaları geçerli olabilir. Bütün müminlere cennetlik oldukları müjdelenerek Allah'ın hükmünün bildirilip arz edilmesi konusunda elbette bütün müminler müşterektir. Fakat şehitlerin makamlarının sâlih müminlerin makamından yüksek olması sebebiyle şehitlik makamına ulaşmamış müminlere cennetteki yerlerine açılan boyut kapısı portalından cennetin raihası kabirlerini doldurarak kabirleri cennet bahçesinden bir bahçeye dönüşebilir. İbrâhim el-Lekânî'nin dediği gibi amellerden yaratılan bir beden vasıtasıyla bir nevi astral bedenle veya *takva elbisesi* misali ruha ihsan edilecek bir elbise ile cennetteki yerin gösterilmesi de bir portal çeşidi olarak kabul edilebilir. Şehitlerin ruhlarına ise cennet avlusunda rızıklanabilecekleri beyaz veya yeşil renkli uçabilen kuş misali astral beden portalı ihsan edilmektedir.

Kafirlerden olan zâlimlere ölümlerinin hemen akabinde cehennemlik olduklarına dair meleklerin Allah'ın hükmünü arz etmeleri konusunda tüm zâlim kafirler müşterektir. Bundan dolayı berzah âleminde kafirlerden olan zâlimler dünyada geri dönerek hakikati tasdik edip müminlerden olmak, kafir olan münafıklar ise tasadduk edip sâlihlerden olmak isterler. Firavun hanedanı vb. zâlim kafirlerin derekesi diğer kafirlerin derekesinden daha aşağıda olduğu için onlara sağlanan portal ile zâlim olmayan kafirlere sağlanan portal aynı şekilde olmayacaktır. Bazı kafirlerin ruhları siyah renkli kuş misali astral beden portalına hapsedilerek cehennemin üstünde durdurularak cehennemdeki yerleri gösterilirken, bazı kafirlere ise kabirlerindeyken cehennemdeki yerlerine sabah akşam açılan boyut kapısı portalı vasıtasıyla cehennemin kokusu kabirlerini doldurduğu için kabirleri cehennem çukurlarından bir şube olarak azap görebilirler.

Kaynakça

- Akın, Murat. “Mu‘tezile’ye Göre Kabir Azâbı”. *Diyanet İlmi Dergi* 53/4 (Aralık 2017), 151-177. <https://doi.org/10.61304/did.395190>.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd b. Abdullah. *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsiri’l-Kur’ânî’l-azîm ve’s-seb‘i’l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlü’l-dîn*. İstanbul: Medresetü’l-İlahiyat bi Dâri’l-Funûn, 1928.
- Bâhilî, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim. *Dîvânü Zi’r-rumme Şerhu Ebî Nasr el-Bâhilî Rivâyetu Sa’leb*. thk. Abdulkuddus Ebu Salih. Cidde: Müessesetü’l-İman, 1402/1982.
- Begavî, Ferrâ. *Şerhu’s-sünne*. thk. Şuayb Arnavud - Muhammed Züheyr. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1403/1983.
- Coşkun, Ahmet. “Mesh”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 29/303-304. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu’l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Ta’rîfât*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkhu’l-ebsat*. Birleşik Arap Emirliği: Mektebetü’l-Furkân, 1419/1999.
- el-İsfahânî, Râgıb. *Müfredat (Kur’ân Kavramları Sözlüğü)*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Eş‘arî. *el-İbâne ‘an usûli’l-diyâne*. thk. Hüseyin Mahmud. Kahire: Darü’l-Ensâr, 1397.
- Ferrâ, Yahya b. Ziyâd. *Me‘ânî’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Yusuf vd. Mısır: Darü’l-Mısriyye, ts.
- Harman, Vezir. *İbrahim el-Lekanî’nin Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: Hiperyayın, 2020.
- İbn Atiyye. *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsiri’l-Kur’ânî’l-azîz*. thk. Abdusselam Abduşşafii. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebi Şeybe. *el-Kitâbü’l-Müsannef fi’l-ahadis ve’l-asâr*. thk. Kemal Yusuf. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Fasl fi’l-milel ve’n-nihal*. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, tr.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Usûl ve’l-fürû‘*. thk. Muhammed Atif. Kahire: Dârü’n-Nahdati’l-Arabiyye, 1978.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Ruh*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Kesîr. *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed. Beyrut: Dârü Tibe, 1420/1999.
- İbn Teymiyye. *el-İstikâmetü*. thk. Muhammed Reşâd. Medine: Câmiatü’l-İmam Muhammed b. Suud, 1403.
- İbnü’l-Enbârî, Ebu Bekir Muhammed b. Kasım. *el-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1407/1987.

- İbnü's-Sikkât, Ebû Yusuf Ya'kûb b. İshâk. *İslâhu'l-mantık*. Beyrut: Dârü't-Turâsi'l-Arabi, 1423/2002.
- İzz b. Abdusselâm. *Beyânu ahvâli'n-nâs yevme'l-kıyâme*. thk. İyâd Hâlid et-Tebbâ. Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kâfî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Ecvibetü'l-Kâfiye 'ani'l-es'ileti's-Şâmiye*. Mısır: Matbaatü's-Saade, ts.
- Lekânî, İbrâhim b. İbrâhim. *Hidâyetü'l-mürîd*. thk. Mervân Hüseyin Muhammed Abdussalihin. Kahire: Dârü'l-Basâir, 1430/2009.
- Mâtürîdî. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdi Bâsellûm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüketü ve'l-uyûn*, thk. Seyyid İbn Abdilmaksûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Merzübân, Ebû Muhammed Abdullâh b. Cafer b. Dürüsteveyh. *Tashîhu'l-fasîh ve şerhuhu*. thk. Muhammed Bedevi. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ, 1419/1998.
- Öznurhan, Halim. "İstılah". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. EK-1/575, 576. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Seffârî, Ebü'l-Avn Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Levâmi'u'l-envâri'l-behiyye*. Dimeşk: Müessesetü'l-Hâfikin, 1402/1982.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1420/2000.
- Teftâzânî. *Şerhu'l-Makâsîd fi ilmi'l-kelâm*. Pakistan: Dârü'l-Maarifin-Nu'maniyye, 1401/1981.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmeddin Süleymân b. Abdilkavi. *el-İşâratü'l-ilâhiyye ile'l-mebâhisi'l-usûliyye*. thk. Muhammed Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Türk Dil Kurumu (TDK). "Türk Dil Kurumu Sözlükleri". Erişim 24 Ocak 2025. <https://sozluk.gov.tr/>
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 1/2 (Aralık 2017).
- Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1407